

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií

Studijní program: Filologie

Studijní obor (kombinace): Slavistika všeobecná a srovnávací - kroatistika

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Lenka Sirůčková

Jazykový rozbor novocírkevněslovanského

Hlaholského misálu

The linguistic analysis of Glagolitic Missal in New

Church Slavonic

Praha 2011

Vedoucí práce: Mgr. Václav Čermák, Ph.D.

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych poděkovala vedoucímu této diplomové práce Mgr. Václavu Čermákovi, Ph.D. za vstřícnost, trpělivost a ochotu během naší spolupráce. Své rodině děkuji zejména za morální podporu během vzniku této diplomové práce.

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne

Podpis:

ANOTACE

Diplomová práce se zabývá rozбором hláskoslovného systému Hlaholského misálu sestaveného Vojtěchem Tkadlčíkem. Pozornost je věnována rozdílům mezi hlaholským zněním a transkripcí do latinky. V úvodu práce je nejprve charakterizován český typ nové církevní slovanštiny a dále je představen Hlaholský misál z hlediska jeho struktury. Na základě rozboru textu jsou v hlavní části objasněny některé hláskoslovné jevy a grafické zvláštnosti nové církevní slovanštiny českého typu. Na příkladech je demonstrováno, kde se Tkadlčík pokusil text bohemizovat a kde se inspiroval hláskoslovnou podobou jihoslovanskou či východoslovanskou. V závěru diplomové práce jsou shrnuty charakteristické rysy nové církevní slovanštiny českého typu.

KLÍČOVÁ SLOVA

Nová církevní slovanština, český typ církevní slovanštiny, hlaholice, hláskosloví, Hlaholský misál, liturgický jazyk.

ANNOTATION

The thesis paper is devoted to phonetic analysis of the Glagolitic Missal which was compiled by Vojtěch Tkadlčík. The attention is mainly paid to the differences between Glagolian sounding and the Latin transcription of the text. In the introduction of the paper the Czech type of the New Church Slavonic language is characterised and the structure of the Glagolitic Missal is presented. In the main part of the paper, which is based on the work with analysed texts, some phonetic phenomena and graphic specialities of the New Church Slavonic of the Czech type are described. Examples illustrate the places where Tkadlčík draw from the phonetics of South Slavonic languages or Eastern Slavonic languages and where he tried to make the text sound genuinely Czech. In the conclusion of the paper characteristic traits of the New Church Slavonic language of the Czech type are summarized.

KEY WORDS

New Church Slavonic language, Czech type of the Church Slavonic, Glagolitic script, Phonetics, Glagolitic Missal, Liturgical language.

OBSAH

1. Úvod.....	8
2. Nová církevní slovanština českého typu.....	9
3. Hlaholský misál jako liturgická příručka.....	11
4. Jazyk Hlaholského misálu.....	13
5. Popis metodologie hláskoslovné analýzy Hlaholského misálu.....	15
6. Bohemismy v Hlaholském misálu	17
6.1. Praslovanská skupina *tj, *kt a *dj.....	17
6.2. Praslovanská skupina *skj, *stj.....	19
6.3. Palatalizace velár a změna <i>ch</i> > <i>š</i>	20
6.4. Realizace měkkého a tvrdého jeru.....	22
6.5. Použití nosovek <i>ǰ</i> , <i>ǣ</i> , <i>ǡ</i>	31
6.5.1. Nazála <i>ǰ</i>	32
6.5.2. Nazála <i>ǣ</i>	33
6.5.3. Nazála <i>ǡ</i>	33
6.6. Hlaholské <i>ǰ/g</i> a jeho výslovnost.....	35
7. Hláskoslovné jevy typické pro staroslověnštinu a církevní slovanštinu chorvatského a ruského typu.....	38
7.1. <i>L</i> epentetické.....	38
7.2. Skupina <i>tl</i> , <i>dl</i>	39
8. Grafika vybraných liter a jejich přepis do latinky.....	41
8.1. Hlaholské jať <i>Ǫ</i>	41
8.2. Trojí hlaholské <i>i</i>	42
8.2.1. Trojí <i>i</i> v Hlaholském misálu.....	47
8.2.2. Grafém <i>Ǫ(i₁)</i>	49
8.2.3. Grafém <i>Ǫ(i₂)</i>	51
8.2.4. Grafém <i>Ǫ(i₃)</i>	53

8.3. Dvojí <i>ch</i> v hlaholici <i>Ł/ Ę</i>	57
8.4. Grafém <i>ǫ</i>	58
8.5. Děrv <i>ɲP</i>	59
8.6 Yžica <i>Ź</i>	60
9. Závěr.....	62
10. Seznam použitých zkratk.....	66
11. Seznam použité literatury.....	68
12. Seznam příloh.....	72

1. Úvod

Hlaholský misál je jedinou památkou psanou novocírkevněslovanským jazykem českého typu. Tuto základní liturgickou příručku sestavil pro potřeby římského obřadu na území Čech a Moravy Vojtěch Tkadlčík ve snaze navázat na starší domácí tradici církevněslovanské liturgie. Naše pozornost je věnována hláskoslovné stránce Hlaholského misálu, zvláště pak způsobu realizace přepisu hlaholského textu do latinky.

V úvodu naší práce charakterizujeme novou církevní slovanštinu českého typu a stručně představíme Tkadlčíkův misál spolu s diplomovou prací Evy Hrdinové, která se již před námi věnovala jazykovému rozboru hlaholské části zmíněné památky. Hlavní část bude zaměřena na zhodnocení rozdílů mezi textem psaným hlaholicí a způsobem jeho transkripce do latinky. Údaje zde obsažené jsme získali vlastní excerpcí úseku Hlaholského misálu. Naše pozornost se soustředí primárně na hláskosloví, jen okrajově si budeme všímat tvarosloví a slovní zásoby. V závěru hlavní části věnujeme pozornost podobě vybraných hlaholských grafémů a jejich převodu do latinky. Dále se pokusíme alespoň náznakově shrnout míru vlivu východoslovanských, jihoslovanských jazyků a češtiny na jazyk Hlaholského misálu.

2. Nová církevní slovanština českého typu

Nová církevní slovanština je nejmladší vývojovou fází staroslověnského jazyka (Mareš 1971, 221). Staroslověnština byla od svého vzniku považována za jazyk náboženský a církevní. Na Velké Moravě byla ve srovnání s latinou vnímána jako jazyk domácí, i přestože byla vytvořena na základě dialektů z okolí Soluně.

Po vyhnání žáků Cyrila a Metoděje z Velké Moravy a přenesení slovanské liturgie na Balkán došlo k rozrůznění variant staroslověnského jazyka. Jazyk byl četně ovlivňován místními nářečními prvky, což se dělo často nahodile. Toto stadium vývoje slovanského jazyka již nazýváme církevní slovanštinou a hovoříme o jejích redakcích, tj. o české, bulharské, makedonské, chorvátskohlaholské, srbské a ruské redakci. Jazyk již nebyl soustředěn pouze na kulturní prostor Velké Moravy, ale byl živě používán i na jiných teritoriích. Dokud nebyly formovány spisovné domácí jazyky, církevní slovanština plnila funkci spisovného jazyka¹.

Se vznikem spisovných slovanských jazyků souvisí i ústup církevní slovanštiny, která omezuje svou funkci jen na liturgické použití. Tuto fázi nazýváme novocírkevněslovanskou. Jedná se již o pevně normovaný jazyk, do kterého pronikají prvky domácího jazyka jen zcela výjimečně. Nová církevní slovanština neplní funkci spisovného jazyka, ale existuje paralelně s jazykem domácím spisovným. Jazyk se nedá využít ve všech komunikačních situacích. Má pouze funkci sakrálního jazyka a „není to už „spisovná podoba nespisovného jazyka domácího“, nýbrž je to jazyk sice blízký, značně srozumitelný, ale přece jen jiný, druhý, „cizí“, mající svůj vlastní systém, v některých směrech odlišný od systému spisovného jazyka domácího“ (Mareš 2000, 11).

¹ Církevní slovanština fungovala v Čechách vedle latiny jako liturgický jazyk, který se používal v Sázavském klášteře až do roku 1097, kdy byli slovanští mniši vyhnáni. V polovině 14. stol. došlo k obnovení slovanské liturgie v nově založeném Slovanském klášteře v Praze. Užívána byla chorvátská redakce církevní slovanštiny, a to až do počátku husitských válek.

Nová církevní slovanština se vyskytuje ve třech základních typech: „1. typ ruský, užívaný v liturgii byzantské u pravoslavných i sjednocených, a 2. typ charvátský, užívaný v liturgii římské. V rámci typu ruského je varianta ortodoxní (synodální) a uniátská („recensione volgata, recensione rutena“), ale liší se jen nepatrně v lexiku a textově; svéráznější je archaická přednikonovská recenze, jíž užívají ruští starověrci“ (Mareš 1971, 221). Chorvatský typ užívají především Chorvaté, původně byl psán hlaholicí, dnes většinou latinkou. 3. český typ je užíván římskokatolickou církví, a to v Českých zemích². V současné době je jediným reprezentantem Hlaholský misál, jenž je vytištěn zrcadlově hlaholicí a v transliteraci do latinky.

O rozvoji hlaholské bohoslužby v nové církevní slovanštině českého typu mluvíme po roce 1972, kdy Vojtěch Tkadlčík vydává Hlaholský misál. Před ním se pro účely slovanské bohoslužby (v r. 1920 byla povolena papežem Benediktem XV. slovanská bohoslužba o pěti svátcích na některých místech Čech a Moravy) pokusil vytvořit český typ církevní slovanštiny Josef Vajs, a to na základě charvátsko-novocírkevněslovanského znění misálu, který se pokusil bohemizovat (např. zavádí původní *i/y*, za psl. **tj*, **kt*, **dj* > čes. *c*, *z*, za psl. **skj*, **stj* > čes. *šč*, oba vokalizované jery jsou ve většině nahrazeny českou střídnicí *e*, atd). „Vajs tedy hláskovou stránku nové církevní slovanštiny přizpůsobil češtině jen posud, že odstranil kroatismy češtině cizí; v ničem jiném text nepočestil“ (Mareš 1971, 224).

V roce 1991 bylo papežem uznáno privilegium, které umožňovalo sloužit hlaholskou mší kterýkoli den na celém našem území. Rok poté vychází nové vydání Tkadlčíkova misálu, a to psané hlaholicí i latinkou.

² Obnovení zájmu o slovanskou bohoslužbu v Českých zemích můžeme datovat od 60. let 19. století v souvislosti s oslavami cyrilometodějských milénií. Jistý vliv měly také unijní velehradské kongresy, tj. počátek 20. století (Čermák 2008, 36).

3. Hlaholský misál jako liturgická příručka

Po závěrech II. vatikánského koncilu (1962-65) vytvořil Vojtěch Tkadlčík římský misál psaný latinkou. Napsán byl jazykem, který nazýváme novou církevní slovanštinou českého typu. Tkadlčík si bere za vzor Kyjevské listy, jakožto jedinou nespornou památku domácího původu psanou klasickou staroslověnštinou, jejíž hláskosloví má vztah k českému prostředí. Řeší jazykovou podobu na základě poznatků prof. Vajse a konzultuje problematiku s řadou specialistů.

V roce 1972 nejprve vydává zkušební výtisk, který se mohl využívat pouze na území olomoucké arcidiecéze: *Rimskij misal slověnskym jazykem-Missale Romanum Lingua veteroslavica*, jenž je tištěn pouze latinkou. V roce 1992 pak vychází definitivní vydání, které je psáno hlaholicí i latinkou. Název textu zní: *Rimskij misal povelěnijem svjataho vseljenskaho senma vatikanskaho druhaho obnovljen a oblastiju Pavla papeže šestaho izdan. Mešnij čin s izbranymi mšami vlašča češskaho v slověnskyj jazyk přeložen. Olomouc 1992*. Hlaholské tiskařské typy jsou vytvořeny na základě Kyjevských listů.

Misály obecně jsou nejvíce používané liturgické knihy v katolické církvi a skládají se z modliteb, které se používají při slavení eucharistie. Mše sloužená dle Tkadlčíkova misálu se nazývá „hlaholská“. Přívlastek „hlaholský“ poukazuje především na hlaholské písmo, vytvořené sv. Konstantinem – Cyrilem, jímž byly psány a tištěny staro-slověnské liturgické knihy římského obřadu zvláště u Charvátů“ (Tkadlčík 1992, 188).

Tkadlčíkův misál má 197 stran a skládá se z těchto částí: *mešnij čin s ljudmi (ordo missae cum populo)* a vlastní texty ke svatým – *vlašče o svjatyh (proprium de sanctis)*. Svatí, které Tkadlčík vybral, se velmi významně dotýkají české duchovní kultury a jsou slovanští. Jedná se např. o sv. Vojtěcha, sv. Petra a Pavla, sv. Prokopa,

sv. Cyrila a Metoděje, sv. Gorazda, sv. Ludmilu, sv. Václava, sv. Klimenta, atd. Následuje ukázka Kyjevských listů a dále část věnovaná mešním zpěvům. Zde najdeme notové zápisy k některým částem Hlaholského misálu. Hrdinová uvádí, že řadu nápěvů pro zpěvy obsažené v Hlaholském misálu si Vojtěch Tkadlčík skládal sám (Hrdinová 2002, 16). Na závěr Tkadlčík uvádí použití písma v Hlaholském misálu a dále i českou liturgickou výslovnost.

4. Jazyk Hlaholského misálu

Jazyk Hlaholského misálu můžeme souhrnně nazvat novou církevní slovanštinou českého typu, která z vývojového hlediska představuje poslední, nejmladší fázi staroslovanského spisovného jazyka. Hlaholský misál a jeho hláskosloví jsou důkladně popsány již v diplomové práci Evy Hrdinové (2002), která se této památce věnovala především po jazykové stránce.

Hrdinová přinesla vlastní hláskoslovný rozbor Hlaholského misálu, který vychází z hlaholské verze, méně si však všímá realizace v latině. Vedle jazyka se zabývá také některými grafickými zvláštnostmi hlaholice, např. realizace trojího *i* (\mathfrak{I} , \mathfrak{J} , \mathfrak{P}), dvojího *ch* (\mathfrak{L} , \mathfrak{Q}), dvojího hlaholského *f* (\mathfrak{F} , \mathfrak{X}), dvojího *o*, *děrvem* a grafému *jať*.

Uvádí, že lexémy, které neobsahují jery, nosovky a jiné znaky uvedených redakcí zůstávají stranou jejího zájmu (např. *bože, našemu, po, slava, tebě*) a mimo pozornost stojí také lexémy, které jsou těžko zařaditelné podle redakčních kritérií a jejichž výskyt v Hlaholském misálu je nahodilý, případně nejasný ($\mathfrak{V}\mathfrak{A}\mathfrak{H}\mathfrak{P}\mathfrak{L}\mathfrak{J}$ - *vežde*). Nekomentuje ani tiskařskou chybu slova $\mathfrak{V}\mathfrak{A}\mathfrak{H}\mathfrak{P}\mathfrak{L}\mathfrak{J}$ na straně 30/16, které je přepsáno jako *věčnaho*. Paradoxně i Hrdinová uvádí tento překlep chybně, neboť v její práci je uvedeno $\mathfrak{V}\mathfrak{A}\mathfrak{H}\mathfrak{P}\mathfrak{L}\mathfrak{J}$ (lat. *cěbnago*) místo již zmíněného $\mathfrak{V}\mathfrak{A}\mathfrak{H}\mathfrak{P}\mathfrak{L}\mathfrak{J}$ (lat. *cěčbnago*).

Hrdinová na závěr shrnuje poznatky o textu Hlaholského misálu a dospívá k závěru, že se v jazyce prolínají bohemismy (např. *všemohyj, hlasem*) a jihoslavismy (např. *rasproster, ispověď*). Dále uvádí, že některé tvary v textu psaném latinkou mohou u filologů vzbuzovat rozpaky, ale toto objasňuje tvrzením, že „jde...o dílo, které se snaží nalézt syntézu mezi staroslověnskou Velkou Moravou

a novočeskou jazykovou realitou, zvláště liturgickou praxí římskokatolické církve“ (Hrdinová 2002, 98).

Nezmiňuje se ale o tom, že by měly na jazyk misálu vliv východoslovanské typy nové církevní slovanštiny. Domníváme se, že např. lexémy typu: *sja*, *mja* za hlaholské *ꙗꙗ*, *ꙗꙗ* jsou užity pod jejich vlivem. Tím se potvrzuje hypotéza, že český typ nové církevní slovanštiny má sjednocovací charakter, tudíž se snaží propojit ruský, chorvatský liturgický jazyk se starou českou tradicí (Mareš 2000, 12).

5. Popis metodologie hláskoslovné analýzy Hlaholského misálu

V naší práci se budeme věnovat hláskoslovné analýze Hlaholského misálu, přičemž se zaměříme především na rozdíly mezi hlaholsky psaným textem a jeho přepisem do latinky. Na základě analýzy se pokusíme v textu najít fonetické, případně lexikální bohemismy, hláskoslovné jevy typické pro jihoslovanské a východoslovanské jazyky a z části se zaměříme na způsob přepisu vybraných liter do latinky. K tomuto výzkumu jsme přistoupili z toho důvodu, abychom zjistili, jakým způsobem Tkadlčík postupoval při konstruování nového liturgického jazyka a jakou měrou se inspiroval v češtině, jihoslovanských a východoslovanských redakcích církevní slovanštiny a kde se držel klasické staroslověnštiny.

Pro účely naší práce jsme provedli excerpce prvních 27 stran textu Hlaholského misálu v hlaholské podobě a ve srovnání s přepisem do latinky. Námi shromážděný materiál představuje pramennou bázi, jež čítá celkem 2876 lexémů. Do tohoto korpusu nebyly logicky zahrnuty hlaholské číslice. Naši excerpce jsme dále konfrontovali s informacemi, které shromáždila ve své diplomové práci E. Hrdinová. Pro excerpce jsme využili tyto části Hlaholského misálu: *Čin začalnyj* (10-13), *Služba slovesna* (13-17), *Služba evcharistijna* (17-20), *Molitva evcharistijna* (20-21), *Prěfacija o svjatyh* (22-23), *Prěfacija o svjatyh mučenicěh* (23-24), *Prěfacija o svjatyh pastyrich* (24-25), *Prěfacija o svjatyh děvach i mnišech* (25-26), *Prěfacija obca* (26-27), *Molitva evcharistijna prvaja* (28-36), tj. hlavní, neměnnou část mše.

Novou církevní slovanštinu českého typu demonstrujeme na vybraných příkladech, kterými doplníme náš výklad. Tyto příklady jsou pro přehlednost zapsány v hlaholici, cyrilici a latince. Každý z příkladů je označen číslem stránky

a číslem řádku, pod kterými doklad v Hlaholském misálu najdeme (např. 10/15). Zkoumaný jev je u každého příkladu podtržen a pokud se jedná o složitější doklad, pak ho doprovází vlastní komentář nebo skripce vyhledané v SJS. Způsob zápisu v hlaholici a jeho přepis do latinky je převzat přímo z Hlaholského misálu. Vzhledem k tomu, že znalost hlaholice není zcela běžná, pořídili jsme pro snadnější identifikaci také transliteraci jednotlivých hlaholských příkladů do cyrilice. V tomto případě jsme se drželi běžně užívaného transliteračního úzu, který zavedl pro vydávání staroslověnských hlaholských rukopisů Vatroslav Jagić a jenž je dodnes v paleoslovenistice respektován.

Výklad některých kapitol Hlaholského misálu je dále doplněn o přehledné tabulky, ve kterých podáváme číselné hodnoty a jejich procentuální vyjádření na základě kvantitativního výzkumu, jenž jsme zaměřili na frekvenci vybraných grafémů a fonémů v excerpované části textu.

6. Bohemismy v Hlaholském misálu

Vzhledem k tomu, že nám jde o postihnutí základních rysů novocírkevněslovanského Hlaholského misálu, zaměříme se nejprve na české rysy. Budeme sledovat jednotlivé hláskoslovné jevy s ohledem na praslovanské hláskosloví.

6.1. Praslovanská skupina *tj, *kt a *dj

Již v praslovanštině dochází k prohlubování rozdílů mezi slovanskými dialekty, na jejichž základě byly zformovány jednotlivé spisovné slovanské jazyky. K těmto diferencím patří i rozdílné střídnice za praslovanské *tj, *kt a *dj, přičemž „změnami skupin tj, dj a tl,dl se zřetelně rozhraničuje zvláště západní slovanština proti východní a jižní“ (Cuřín 1964, 15).

Východní Slované praslovanské *tj, *kt nahrazují střídnicí č a *dj realizují jako ž, srov. rus. *sveča, meža*. Jihoslovanské jazyky pak vykazují největší rozmanitost, neboť se výše zmíněné praslovanské skupiny vyvíjely odlišnými způsoby, tzn. *tj, *kt > č, ć, št, k' a *dj > j, đ, žd, g', srov. slovin. *sveča, meja, noč*, srb. a chor. *sveća/svijeca, međa, noć*, bul. *sveštъ, mežda, noštъ*, mak. *svек'а, meg'а, nok'*. Západní Slované reflektují skupinu *tj, *kt jako c a *dj nahrazují dz, z (čeština, horní i dolní lužická srbština skupinu dz zjednodušují dále na z), srov. čes. *svíce, mez*, sloven. *svieca, medza*.

Český reflex *tj, *kt > c a *dj > z je doložen pravidelně v Kyjevských listech a Pražských zlomcích hlaholských. Obdobně i Hlaholský misál nahrazuje *tj, *kt a *dj českými střídnicemi c (v počtu 20) a z (v počtu 16). Tyto střídnice, kterými

6.2. Praslovanská skupina *skj, *stj

Oproti klasické staroslověněštině, která uvádí za *skj, *stj > št, je tato praslovanská skupina nahrazena na našem území v důsledku změny hlásek před jotací pračeskou střídnicí šč, např. *zaščítiti, puščen*. Skupina šč, stejně jako střídnice za *tj, *kt a *dj (c, z), se začleňuje dále do češtiny, např. *ješče, ščeňe*. „Ve XIV. století převažuje ještě šč, ale objevuje se i št', v XV. století šč ubývá a v XVI. stol. převažuje št'. Změna se provedla v Čechách a neprovedla se na Moravě a v přechodném nářečí moravskočeském“ (Lamprecht 1986, 125).

V těchto pozicích Hlaholský misál pravidelně používá střídnici šč/~~шч~~, a to v hlaholsky psané části i v přepisu do latinky. Domníváme se, že v této grafice se Tkadlčík inspiroval Kyjevskými listy, které představují spojnicí velkomoravského písemnictví s českocírkevněslovanským. Dalším důvodem pro užití střídnice šč je pravděpodobně její výskyt ve staročeských textech a moravských dialektech, ale i ve východoslovanských jazycích (církevní slovanština ruské redakce tento foném zapisuje pomocí cyr. ш). V excerpované části bylo obsaženo 26 dokladů, které demonstrují skupinu šč.

Příklady: ~~шч~~шч, шчшч – *jišči* (12/7), v., slov. slovníkové heslo *искати*, *искѧ/ищѧ, ищеши* (ipf.), ve významu *hledati, vyhledávati, pátrati, zkoumati* (SJS I, 791)

𐌺𐌹𐌳𐌰𐌹𐌸𐌹𐌺𐌸, сѣдалищє – *sědališče* (10/10), n., srov.
stsl. сѣдалищє (Mar, Zogr, As, Ostr, Nik), ve významu *sedadlo*,
stolice (SJS IV, 380)

𐌿𐌸𐌸𐌹, ащє – *aščę* (12/9), conj., srov. slovníkové heslo *ашє*,
dále v kánonu klas. stsl. památek doloženo také *ѡштє* (Supr),
ѡштє (Mar, Sin), ve významu *jestliže* (SJS I, 65)

𐌸𐌹𐌸𐌹𐌺𐌸𐌹𐌺𐌸𐌹𐌺𐌸𐌹𐌺𐌸, защитъникъ – *zaščitnicěch*
(22/4), n., srov. slovníkové heslo *защитъникъ*, ve významu
ochránce (SJS I, 664)

6.3. Palatalizace velár a změna *ch* > *š*

Hlaholský misál uplatňuje českou střídnici *š*, která vznikla v důsledku II. a III. palatalizace veláry *ch*. Palatalizací velár rozumíme „asimilační tendence uvnitř praslovanské slabiky...u zadopatrových (velárních) souhlásek *k, g, ch*“ (Lamprecht 1986, 54), které byly způsobeny vlivem předcházejících či následných vokálů.

Tkadlčik se v Hlaholském misálu přiklání k výsledku II. a III. palatalizace v češtině, tzn. ke změně *ch* > *š*. Hláská *š* se však objevuje pouze v přepisu do latinky, v hlaholské části zachovává autor *s'*, tj. v hlaholském písmu používá *ŝ* (cyr. *c*) a za ním přední vokál, srov. *𐌸𐌹𐌸𐌹𐌺𐌸𐌹𐌺𐌸𐌹𐌺𐌸, мѡницѡ* – *mnišech*

povahy následující souhlásky“ (Lamprecht 1986, 100). V případě hlaholsky psaného textu je zachována podoba slova před zánikem a vokalizací jerů, ale v přepisu do latinky se již objevuje tvar, který vznikl koncem 14. či počátkem 15. století, kdy dokladů pro asimilaci znělosti přibývá (Lamprecht 1986, 101). Tkadlčik se pravděpodobně inspiroval možným dubletním tvarem, který je užíván ve staročeských textech.

	Počet	%
Změna ch > š, ž celkem	55	100
Změna ch > š	51	93
Změna ch > ž	4	7

6.4. Realizace měkkého a tvrdého jeru

Tkadlčikův Hlaholský misál je dvoujerový, tzn. že na etymologických místech přesně rozlišuje tvrdý i měkký jer jako Kyjevské listy (v Kyj pouze s výjimkou tvaru *v̅sěch̅*, který je dvakrát použit místo *v̅sěch̅*), tj. *ѣ, ѣ/ѣ, ѣ*. Jery se vyskytují pouze v hlaholsky psaném textu, v transkripci do latinky je uplatňováno Havlíkovo jerové pravidlo, podle nějž se sudé jery počítané od konce v souvislé řadě jerů vokalizují a liché oproti tomu zanikají. Za souvislou řadu se považuje i předložkové spojení (z důvodu přesouvání přízvuku na první slabiku): *v̅ dne > ve dne*, *s̅ p̅s̅m̅ > se psem*, *s̅ š̅v̅c̅m̅ > s ševcem*. Oba jery se na českém území vokalizovaly následujícím způsobem: *ѣ > e*, *ѣ > e*, srov. *дньѣ > dnes*, *близѣ >*

blížek, l̥žb > lež. K této změně dochází na konci X. století (pozn. uvedené příklady již počítají s mladší depalatalizací, *doplnila L.S.*).

Jery jsou v Hlaholském misálu realizovány stejným způsobem, tzn. že v části psané latinkou se oba jery vokalizují na *e*, což koresponduje s jejich vývojem v češtině. Tvrdý jer se vyskytuje v excerpované části v počtu 1167 dokladů a jer měkký v počtu 703.

Příklady *ɔ > e*: ႠႡႢႣႤႥႧႨႩႪႫႬႭႮႯႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႾႿ, ЦІРЗКЗББ – *cirkev* (28/15), ak. sg.

 ႨႢႣႤႥႧႨႩႪႫႬႭႮႯႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႾႿ, КРЗББ – *krev* (24/2)

 ႠႡႢႣႤႥႧႨႩႪႫႬႭႮႯႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႾႿ, ТЗКЗМО – *tekmo* (12/9)

Příklady *ɔ > e*: ႠႡႢႣႤႥႧႨႩႪႫႬႭႮႯႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႾႿ, ВѢНЬЦЬ – *věnec* (23/2)

 ႠႡႢႣႤႥႧႨႩႪႫႬႭႮႯႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႾႿ, ДНЬСЬ – *dnes* (19/15)

 ႠႡႢႣႤႥႧႨႩႪႫႬႭႮႯႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႾႿ, ГОСПОДЬМЬ – *Hospodem* (35/5)

Pozn.: Po zániku a vokalizaci jerů dochází ke kontaktu konsonantů a samohlásky přední řady *e*. Před tímto jerovým *e* vzniklým z vokalizovaných jerů v silné pozici se mohla objevit palatalizovaná i nepalatalizovaná souhláska, tj. před *e < ɔ* stála měkká souhláska a před *e < ɔ* se pak objevila souhláska tvrdá, srov. *ten < тѣнь*, *d'en' < дѣнь*. Následným vývojem v češtině dochází k depalatalizaci konsonantů před jerovým *e*. „Jednou z hlavních příčin depalatalizace mohl být i slabší stupeň palatalizovanosti před *e*“ (Lamprecht 1986, 87).

Hlaholský misál používá ve shodě se současnou češtinou tzv. neetymologické vkladné *e*, které vzniklo napodobením jerového střídání. Např. slovanské *dьska* po zániku jerů nahradilo *dska* (gen. *dьskъ* > *desk*), podle genitivního tvaru dále vznikla nominativní podoba *deska* a odpovídající gen. *desek* s vkladným *e* (Lamprecht 1986, 48). „Toto porušování původní pravidelnosti, v staré češtině poměrně ještě řídké, zato však hojně v češtině nové, je způsobeno analogií (srov. např. nč. gen. sg. *mechu* místo pův. *mcha* > *mъcha* podle nom. *mech*, *česneku* m. pův. *česenka* podle nom. *česnek* < *česъnъkъ*) a snahou po snadnější výslovnosti (*съ synъmъ* > stč. *s synem*, nč. *se synem*, *къ koňu* > stč. *k koňu*, nč. *ke koni*)“ (Komárek 1962, 49).

Vkladné *e* je v Hlaholském misálu použito pouze v lexému *ПѢСЕНЬ, ПѢСНЬ* – *pěseň* (10/3), n., ak. sg. (odvozeno od **pěti, píseň* z *pě-snъ* (stsl. *pěsnъ*, r. *pěsnja*, ukr. *pisnja*, pol. *pieśń*, b. *pesen*) s příponou jako v *báseň*, tzn. *ba-snъ* > stč. *básn-seň* (ESJČ 1997, 47,447).

Ve výjimečných případech, kdy by bylo slovo obtížně vyslovitelné, Tkadlčík vokalizuje jery v liché pozici (*ъ, ъ* > *e*). V excerpované části Hlaholského misálu jsme našli následující doklady, které demonstrují vokalizaci jerů, jež nepodléhají Havlíkovu jerovému pravidlu. Ve většině jde o jednoslabičné lexémy tvořené spojením konsonantu s jerem, nejčastěji jsou to předložky nebo velký shluk konsonantů.

Příklady: *БЛАГОУСѢСТНАГО*, БЛАГОУСѢСТНАГО – *blahočestnaho*

(25/8)

ОКРЕСТЪ, ОКРЕСТЪ – *okrest* (29/8)

ЕСТЕСТВО, ЕСТЕСТВО – *jestestvo* (31/7)

БОЖЕСТВЕНАГО, БОЖЕСТВЕНАГО – *božstvenaho* (34/5)

Příklady (vokalizace jeru v předložkovém spojení):

ᚱᚱ ᚱᚱᚳᚳᚳᚳᚳᚳᚳᚳ, *взъ взишънихъ* – *ve vyšnich* (12/16)

ᚳᚳ ᚳᚳᚳᚳᚳᚳᚳᚳᚳ, *съ славоу* – *se slavoju* (16/22)

ᚱᚱ ᚳᚳᚳᚳᚳᚳᚳᚳ, *взъ ѿма* – *ve jmja* (14/17)

Tkadlčikův misál má i výjimky z Havlíkova jerového pravidla, např. při zápisu zájmena *sb*, které je do latinky přepisováno jako *sij* (zde Tkadlčik počítal s prodloužením, jelikož se jedná o jer *ь* v poloze napjaté). Samostatné *sb* je ukazovacím zájmenem, které „jako plně rozvinuté zájmeno funguje jen v stsl. a str., všude jinde jen ve zbytcích...je demonstrativem pro věc nebo jev nejblíže položený, často v protikladu k *tb* (pozn. *dnešní to, toto*), označuje jev vzdálenější, ne však zcela vzdálený“ (ESSJ 2 1980, 618-619). V současných spisovných jazycích nacházíme zmíněné zbytky zájmena *sb* např. v chor., srb. *večerъsb* > *večeras*, **si nokt* > *sinoć, jesenas, zimus*, čes. *дньsb* > *dnes*, r. *zdes'*. Vzhledem k tomu, že zájmeno *sb* jako samostatný lexém v žádném ze současných spisovných jazycích neexistuje, nemohl se Tkadlčik inspirovat v některém z nich. Domníváme se, že použil v Hlaholském misálu v části psané latinkou podobu *sij* z toho důvodu, že se jedná dle níže uvedených skripcí o dosti obvyklý tvar, který stsl. používá a zároveň je tvar *sbi* použit i v Kyjevských listech (ESSJ 2 1980, 618-19).

Vokalizované jery tvrdé se pak vyskytují v Hlaholském misálu ve slovech *nъ, tъ, kъždo*, jež Tkadlčik doporučuje vyslovovat jako *no, ten* a *každo*. Předpokládáme, že přepis lexému *tъ* do latinky jako *ten* je inspirován západoslovanskými jazyky. Po zániku jerů by zůstalo pouze neslabičné *t*, proto dochází k rozšíření *tъ* o skupinu -*nъ*. Vzniká tak západoslovanský tvar *ten*, kdy -*n* bylo k *tъ* přeneseno od *onъ*

z důvodu analogie (ESSJ 2 1980, 708). Přepis *кѣждо* jako *každo* do části psané latinkou je dle našeho názoru inspirován češtinou (čes. *každý*), i přestože se tento tvar řídce objevuje i v jiných slovanských jazycích, srov. r. *každyj*, pol. *każdy*, sch. *každe* (arch.) (ESSJ 2 1980, 397).

Oproti tomu přepis odporovací spojky *нѣ* > *no* se v Hlaholském misálu inspiruje liturgickou výslovností obecně. Tuto vokalizaci bychom mohli najít i v církevněslovanských památkách na Balkáně, v bulharských, makedonských, srbských a východoslovanských textech. Naopak v chorvatsko-hlaholských památkách by bylo spíše *nb* (SJS II, 443-8). Částečně by se však mohlo jednat i o rusismus: Spojka *нѣ* je „doložena v stsl. str. r. a ukr. (nikoliv br.!) – na jihu je hláskově náležitá podoba v b. arch. *nǎ* (a zesíleném *naj*, viz heslo *naj*), možná v mak. *no*; ač mak. a řídké sch. oblastní *no* (podle Vuka vojvodinské a černohor.) je možná rusismus, je vzhledem k sln. *no* ‚ale‘ přece snad lepší pomýšlet na domácí *no*, primární, pozdějšího původu (viz ovšem *no*)...i ve stč. najdeme doklady na adverz. *ne*, jež by mohlo být střídnicí za *нѣ*. Jsou však ojedinělé a snese se tu výklad zápornky *ne*“ (ESSJ 2 1980, 500-503).

Kromě spojky *no*, která se vyskytuje ve dvou dokladech, jsme ve zkoumané části příklady pro výše zmíněné výjimky nenašli, proto uvedeme ukázky z části neexcerpované.

Příklady: **ꙗ**, **ѣ** – *siĭ* (83/7), pron. dem., srov. slovníkové heslo *ѣ*, *чи*, *се*, dále skripce *ѣ* (As, Sav, Ostr), *чи* (As), *чи* (Zogr, Mar, Sav, Ostr), *чи*, *сеи*, *сьи*, *сьи*, *сьи*, *сьи*, *сьи*, *сьи*, ve významu *tento*, *ten*, *takový* (SJS IV, 205)

Ⲣⲓⲛ, ⲛⲗ – *nō* (33/4, 8), conj. advers., srov. slovníkové heslo *nz*, *no*, dále skripce *nz* (Zogr, Mar, As, Sav, Supr, Ostr); ve významu *ale, a, nýbrž, avšak, jenže* (SJS II, 443)

ⲕⲗⲗⲃⲟⲛ, ⲕⲗⲗⲃⲟ – *každo* (121/21), pron. indef., srov. slovníkové heslo *κζζβδο*, dále skripce *κoζβδο* (Zogr, Mar, As, Sav), *κζζβδο* (Zogr, Mar), *κζζδο* (Supr); ve významu *každý* (SJS II, 89)

ⲧⲗ, ⲧⲗ – *ten* (89/11), pron. dem., srov. slovníkové heslo *tz*, *ta*, *to*, dále skripce *tzH* (*τβH, τβI, τβI*), *τον, ταν, τζH*; ve významu *ten, tento, onen, zmíněný, tamější, tehdejší* (SJS IV, 523)

Hlaholský misál dále Havlíkovo jerové pravidlo neuplatňuje ve jméně *Chr̅st̅b̅*, jež je přepisováno do latinky jako *Christ* (stejně tak i jeho odvozeniny). Naopak měkký jer v hlaholském zápisu ve slově *Chr̅sogon̅* převádí do latinky jako *Chrysogon*. V případě vlastních jmen může dojít k záměně měkkého jeru za *i* nebo *y* (v klas. stsl. je např. doloženo *χρ̅στ̅(oc)̅* vedle *χρ̅στ̅(oc)̅*), tzn. že „nejde o vokalizaci, ale o alternaci měkkého jeru a *i/y*, která je podmíněna dvojí hláskovou podobou jmen ve staroslověnštině. Doubletní tvary vlastních jmen, ve kterých si konkurují měkký jer a měkké *i*, jsou známé už ze starých církevněslovanských rukopisů“ (Hrdinová 2002, 44).

Příklady: **ᠮᠡᠭᠢᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ**, **ΧΡἸΣΤῸΣ** – *Christem* (35/5)

ᠮᠡᠭᠢᠨ ᠵᠢᠨᠠᠨ, **ΧΡἸΣΟΓΟΝΑ** – *Chrysogona* (30/4)

Tvrdeho jeru se v Hlaholském misálu využívá zároveň ve tvrdé deklinaci adjektiv *-ьjь*. Tato skupina je pak do latinky přepsána jako *-yj*. Tkadlčik ve svém Hlaholském misálu používá starší, nestažené tvary adjektiv a jejich koncovku zapisuje *-ѣѣ/-yj*. Tímto způsobem pak nedojde k záměně s *-ѣѣ/-y*, které by v koncovce adjektiva znamenalo již mladší, stažený tvar přídavného jména. Uvedené koncovky jsou si foneticky blízké a v Kyjevských listech jsou tyto dva výše zmíněné způsoby zapisování zaměňovány, skupina *-ьjь* je ale častější, srov. *ВЪСЕМОГЪНУ/ ВЪСЕМОГЪИ* (Tkadlčik 1956, 202-4).

Příklady: **ᠮᠡᠭᠢᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ**, **ΠΡῚΒΕΛΙΚῸΣ** – *prěvelikyj* (11/18)

ᠮᠡᠭᠢᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ, **ВἘЧἸНῸΣ** – *věčnyj* (12/3)

ᠮᠡᠭᠢᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ, **ΝΕΒΕΣΚῸΣ** – *nebeskyj* (12/22)

ᠮᠡᠭᠢᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ, **ἘΔΙΝΟΡΟΔῸΣ** – *jedinorodnyj* (13/1)

ᠮᠡᠭᠢᠨ ᠠᠨᠠᠨᠠᠨ, **ЖИВОТἸНῸΣ** – *životnyj* (18/9)

Specificky Tkadlčik postupoval při zápisu koncovek *-mь* v 1. os. pl. tematických sloves ve srovnání s konjugací atematickou. V případě tematických sloves Tkadlčik uplatňuje v koncovce 1. os. pl. *-ѣѣ/-mь*, v přepisu do latinky pak uvádí pouze *-m* (*vъzdavaimь*).

zповěd' (vzniklé podle ostatních pádů), ve starším jazyce však tu bylo (a dodnes je místy i v západ. nářečích) *d*, srov. *odpověd, čeled, zed* atd.“ (Lamprecht 1986, 94).

Pokud obvykle konsonant měkký není, tak *jer* v liché pozici zaniká a předchozí hlásku v důsledku depalatalizace neovlivňuje, např. *ХХХХХХХХ, господѣ* – *hospod* (23/16).

Tkadlčikův misál vokalizuje *jery* stejně tak jako byly vokalizovány na počátku pračeského období, tedy tvrdý i měkký *jer* byl v silné pozici nahrazen vokálem *e*. Hlaholský misál *jery* vokalizuje pravidelně, jediný důvod, který vede k porušení zmíněného pravidla je obtížná výslovnost a výše uvedené výjimky. Přepis do latinky znázorňuje velmi důsledně změny fonologického systému, které probíhaly v 10. století.

	Počet	%
Jery celkem	1870	100
Tvrký jer	1167	62
Měkký jer	703	38
Výjimky	27	1

6.5. Použití nosovek \mathcal{H} , $\mathcal{B}\mathcal{C}$, \mathcal{H}

Samohlásky s nazalizací neboli nosovky jsou v hlaholských textech doloženy tyto: ϱ/\mathcal{H} , její jotovaná varianta $j\varrho/\mathcal{B}\mathcal{C}$ a $j\epsilon/\mathcal{H}$. Původní hlaholice měla zřejmě zvláštní znaky pro ϱ i pro $j\varrho$, ale používala původně jediný znak pro $\epsilon/j\epsilon$. Jeden grafém pro jotovanou i nejotovanou podobu nalezneme v Kyjevských listech, Sinajském žaltáři a v Pražských zlomcích hlaholských. Rozlišení ϵ a $j\epsilon$ je v hlaholici sekundární (Večerka 1984, 46).

Nazála ϱ se vyvíjela celkem jednotně na většině slovanského území, včetně Čech: $\varrho > u$. Odlišný vývoj však můžeme sledovat v bulharštině, kde je nosovka ϱ nahrazena redukováným vokálem ь , v makedonštině ve většině případů a (výjimečně např. $t\varrho ga > t'ga$), slovinština nahrazuje nosovku vokálem o , stejně jako západomakedonská nářečí. „V polštině se nosovky zachovaly, došlo však k jejich splynutí a následnému rozdělení, tj. za krátké je ϵ (*ręka, pięć*), za dlouhé ϱ psané q (*mąka, miesąc*) (Lamprecht 1986, 46).

Vývoj nosovky ϵ byl v západoslovanských jazycích komplikovanější nežli na jihu a východě slovanského území. Jihoslovanské jazyky uvádějí za nosovku $\epsilon > e$: *pęt > pet, męso > meso*, ruština nahrazuje $\epsilon > ä > 'a$: *pęt > p'at', męso > m'aso*. Na českém území se situace vyvíjela následovně: $\epsilon > ä > a$: *mäso > maso* a ve druhé fázi dochází ke splynutí tohoto $ä$ s $ě$: *duša > dušä > dušě, kot'ä > kotě, p'ät' > pět*.

6.5.1. Nazála \mathcal{H}

Tkadlčik přepisuje zcela bez výjimek hlaholskou nazálu \mathcal{H} (cyr. \mathfrak{h}) > *u*, což zcela odpovídá způsobu denazalizace nosových samohlásek v češtině, ale i ve většině slovanských jazyků.

Příklady: $\mathfrak{M}\mathfrak{C}\mathfrak{H}\mathfrak{E}\mathfrak{N}\mathfrak{I}\mathfrak{K}\mathfrak{A}$, МѢЧЕНИКА – *mučenika* (24/2)

$\mathfrak{R}\mathfrak{U}\mathfrak{C}\mathfrak{E}$, РѢЦЕ – *rucě* (20/4)

$\mathfrak{B}\mathfrak{U}\mathfrak{D}\mathfrak{E}\mathfrak{T}$, БУДЕТ – *budet* (20/6)

$\mathfrak{O}\mathfrak{B}\mathfrak{R}\mathfrak{U}\mathfrak{C}\mathfrak{H}\mathfrak{E}\mathfrak{N}\mathfrak{I}\mathfrak{K}\mathfrak{A}$, ОБРУЧНИКА – *obručnika* (29/22)

$\mathfrak{Ž}\mathfrak{R}\mathfrak{T}\mathfrak{V}\mathfrak{U}$, ЖРТВѸ – *žrtu* (33/11)

Pozn.: Grafém \mathfrak{o} vznikl v prastaroslověnské době spojením dvou znaků: $\mathfrak{C} = N$, přičemž tento grafém označuje nazalitu a $\mathfrak{J} = o$ označuje barvu této grafické spřežky. Vzniklo tedy $\mathfrak{J}\mathfrak{C} = oN > \mathfrak{H}$ (Večerka 1984, 57).

kde nosové *ę* přešlo na *ä* a dále na *'a* (*mjás*o). I v tomto případě můžeme konstatovat, že Hlaholský misál dodržuje úzus Kyjevských listů, tj. používá jediný znak $\mathcal{A} = ję$.

Příklady: $\Gamma\text{Ь}\mathcal{A}\text{О}\mathcal{A}\mathcal{P}\mathcal{A}\mathcal{A}$, ПРИИТЪНЪИ – *prijatny* (33/18)
 $\mathcal{A}\mathcal{Y}\mathcal{P}\mathcal{P}\mathcal{O}\mathcal{P}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{V}\mathcal{A}\mathcal{A}$, ЖИВОТВОРЯЦАГО – *životvorjaca*ho
(17/1)
 $\mathcal{A}\mathcal{P}\mathcal{A}\text{О}\mathcal{A}\mathcal{A}$, СВЯТЫХЪ – *svjaty*ch (22/2)
 $\Gamma\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}$, ПАМЯТИ – *pa*mjati (25/20)

Pozn.: Grafém \mathcal{A} vznikl obdobným způsobem jako grafém \mathcal{A} .

Nosovka \mathcal{A} (cyr. ѡ) se v Hlaholském misálu přepisuje do latinky po palatálách (*c, č, š, ž, j, d', t', ň*) pouze jako *a*. Jde však o stav před staročeskou přehláskou *'a, ä > ě*, která je fonetickou změnou způsobenou předcházející měkkou souhláskou a podmíněnou souhláskou následující, lze datovat do 2. pol. 12. stol. a do 13. stol.

Příklady: $\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{V}\mathcal{A}$, СЕДМЦЕ – *sed'ace* (13/19)
 $\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}$, ЧОТѦ – *cho'ta* (14/10)
 $\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}$, БЗИШѦ – *byš'a* (16/12)
 $\Gamma\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}\mathcal{A}$, ПРѢДЗЛЕЖАЦИ – *prědležacij* (23/1)

ՀԳՂԳԵԼԿ, ГОСПОДИ – *hospodi* (19/1)

ՀԱԻՀԱԿՅՅԻ, ГЛАГОЛЕМА – *hlaholjema* (22/7), pozn.

pokud se původně měkké *l* vyskytne před samohláskou, pak Tkadlčík vkládá mezi *l* a samohlásku jotu *j*

Téměř ve všech případech se „*g* vyslovuje jako *h* s výjimkou slov, u nichž se ponechává *g*, např. *Agnija, Gorazd, Hedviga, Chrysogon, Ignacij, avgust*. Jedná se o typický český úzus, v ukrajinštině či běloruštině by se každé *g* změnilo na *h* i v cizích slovech, srov. např. ukr. *hyhiena*/čes. *hygiena*. Naopak se v přepise do latinky objevuje grafém *h* i v takových případech, kdy pro ně není opora v hlaholici, např. *Hedviga, hosana, hostija, hymna*“ (Tkadlčík 1992, 192).

Pro české prostředí je zároveň typická proteze hlásky *h* před vokály *i, e, o, u, r, ř*. Jde o jednu z nejstarších protetických hlásek, které nazýváme „neetymologické hlásky na počátku slova před vokály, řidčeji před konsonanty“ (Lamprecht 1986, 98), srov. *Heliseus, Hadam*.

Příklady *Ձ = g*: ՀԵՅՑՅԵՅՐԻ, ХРЬСОГОНА – *Chrysogona* (30/4)

ԻԳՆԱԿԻԵՄԻ, ИГНАЦИЕМЬ – *Ignacijem* (35/15),

srov. slovníkové heslo *ИГНАТИИ* (SJS I, 703)

ԻԳՏՈՅԵ, АГАТОЖ – *Agatoju* (35/17)

ԻԳՐՅԵ, АГНИЕЖ – *Agnijeju* (35/18), srov. slovníkové

heslo *АГНИ, АГНИЖА* (i Ochr.); ve výzamu *Anežka* (SJS I, 13)

Příklady $0 = h$: ܠܘܫܢܐ , осана – *hosana* (21/9), srov. slovníkové heslo *осанна*,

осана (i Euch, Cloz, Ochr, Supr) (SJS II, 557)

ܠܘܫܢܐ , ҮМЗНӕ – *hymnu* (12/15)

ܠܘܫܢܐ , остинѣ – *hostiju* (31/21)

V Hlaholském misálu je použito 367 grafémů ܠ , z tohoto počtu jich je 363 přepsáno do latinky jako *h* a 4 jako *g*. V 5 případech je použito *h*, i přestože mu v hlaholské části neodpovídá žádný grafém. Tento jev do jisté míry kopíruje stav, uplatňovaný v novočeské spisovné jazykové normě.

	Počet	%
ܠ celkem	367	100
$\text{ܠ} = h$	363	99
$\text{ܠ} = g$	4	1
$0 = h$	5	0

7. Hláskoslovné jevy typické pro staroslověňštinu a církevní slovanštinu chorvatského a ruského typu

Protože Hlaholský misál v některých případech z češtiny nevychází, budeme dále sledovat hláskoslovné jevy, které se opírají o staroslověňštinu a církevní slovanštinu obecně.

7.1. *l* epentetické

Hlaholský misál ponechává *l* epentetické, které je použito též v Kyjevských listech a Pražských zlomcích hlaholských. Jedná se o tzv. vkladné *l*, které následuje po jotovaných labiálách *p*, *b*, *m*, *v*. Tento stav se zachoval ve východoslovanských a některých jihoslovanských jazycích, které „mají za původní *pj*, *bj*, *mj*, *vj* retnice s tzv. *l* epentetickým – srov. stsl. *kroplja*, rus. *grabli*, stsl. a rus. *zemlja*, *stavlat(i)*“ (Komárek 1962, 39). V západoslovanských jazycích, ale i např. v bulharštině či makedonštině se však *l* epentetické nezachovalo a v těchto pozicích se vyskytují měkké retnice, srov. *zem'a*.

Jak jsme již zmínili, Hlaholský misál *l* epentetické zachovává. V části, která je psána latinkou, se poznamenává vždy *l* epentetické jako *lj* (např. *zemlja*, *blahoslovljenije*). Soudíme, že Tkadlčík nepoužil v přepisu *l* epentetické, protože se v češtině, ani v jiných slovanských jazycích nevyskytuje. Skupina *lj* je foneticky nejbližší (např. i chorvatština používá zápis *lj*) a z toho důvodu v textu psaném latinkou *l* epentetické nahrazuje.

l epentetické je součástí normy chorvatské i ruské církevní slovanštiny a pravděpodobně z toho důvodu jej Tkadlčík užil i v redakci české církevní

slovanštiny, zároveň jde o jazykový jev, který se vyskytoval v klasické staroslověnině.

Pro *l* epentetické jsme našli v excerpované části Hlaholského misálu 28 dokladů.

- Příklady: 𐌱𐌺𐌹𐌶𐌹𐌸𐌺𐌹𐌿𐌶𐌺𐌹𐌸 𐌸𐌾𐌰, БЛАГОСЛОВЕНІЯ – *blahoslovljenija*
 (14/11)
- 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌸𐌸𐌹𐌸 𐌸𐌾𐌰𐌺, УПОТРЕБЛЯЕТСЯ – *upotrěbljajet*
 (15/13)
- 𐌹𐌸𐌸𐌹𐌸𐌸𐌹𐌸 𐌸𐌾𐌰𐌺𐌹𐌸, ПРОСЛАВЛЯЕШИ – *proslavljaeši* (22/18)
- 𐌸𐌹𐌸𐌸𐌹𐌸, ЗЕМЛЯ – *zemlja* (21/8)

7.2. Skupina *tl, dl*

Vývoj skupiny *tl, dl* je velmi důležitý pro odlišení západoslovanské jazykové skupiny od jazyků jihoslovanských a východoslovanských. Praslovanské *tl, dl* bylo zachováno v západoslovanské skupině, kdežto v dalších dvou jazykových skupinách došlo ke zjednodušení pouze na samostatné *l*.

Vojtěch Tkadlčík se v Hlaholském misálu přiklání ke zjednodušené podobě skupiny, kterou používá i staroslověnština a také se takto objevuje v Kyjevských listech. „Ani nezavádíme české souhláskové skupiny *dl, tl*, tedy např. *molitva*, nikoli *modlitva, pravilo*, nikoli *pravidlo, plel*, nikoli *pletl*“ (Tkadlčík 1992, 193). Domníváme se, že se autor dle výše zmíněného též inspirovuje jihoslovanskými

a východoslovanskými jazyky. V excerpované části se vyskytuje 27 dokladů pro zjednodušenou skupinu *dl*, oproti tomu skupina *tl* se zde neobjevuje.

Příklady: ႦႫႫႫႫႫႫ ႦႫႫႫ ႫႫႫ, πομοႫႫႫ ႫႫ – *pomolim sja* (13/11)

ႫႫႫႫႫႫ, ႫႫႫႫႫႫ – *kadilo* (14/8)

ႫႫႫႫ ႦႫႫႫႫႫ, μοႫႫႫႫႫႫ – *molitvu* (17/10)

ႫႫႫႫႫႫ ႦႫႫႫႫ, ႫႫႫႫႫႫႫႫ – *sědališče* (10/10)

(14/10), *Ɑⱁⱃⱄⱅⱆⱇⱈⱉ*, *ⱊⱋⱌⱍⱎ* – *několiko* (18/3) a dále pak jako *e*, srov. *ⱏⱐⱑⱒⱓ*, *ⱔⱕⱖⱗⱘ* – *všem* (16/5).

	Počet	%
ⱉ celkem	589	100
ⱉ = ja	96	16
ⱉ = a	55	9
ⱉ = ě	418	71
ⱉ = e	20	4

8.2. Trojí hlaholské i

Před vlastním rozбором způsobu zápisu *i* v Hlaholském misálu je nutné připomenout přehled názorů, které se obecně týkají způsobu grafického zápisu *i* v hlaholici. K tomuto výkladu přistupujeme i z toho důvodu, že se na poznání zmíněného problému hlaholské abecedy výraznou měrou podílel tvůrce Hlaholského misálu Vojtěch Tkadlčík. Jeho výklady dané problematiky se odrazily ve zpracování Hlaholského misálu.

Grafickou zvláštností Hlaholského misálu je použití trojího *i* (*ⱉ*, *ⱊ*, *ⱋ* *ι*, *ι*, *η*), které je doloženo v jediné velkomoravské památce, tzn. v Kyjevských listech. Předpokládáme, že trojí grafém pro samohlásku *i* byl součástí hlaholské abecedy, kterou na Velkou Moravu přinesli Konstantin a Metoděj. Tkadlčík se tedy opírá o vlastní teorii, že ve svém prvopočátku systém trojího *i* hlaholská abeceda zahrnovala, i přestože se později rozdíl mezi grafémy začaly stírat.

Hlaholská abeceda, kterou vytvořil Konstantin, byla složena ze 38 písmen a Tkadlčík předpokládá, že obsahovala tři grafémy pro foném *i*. Jednalo se o znaky \mathfrak{I} (i_1 , cyr. ι), \mathfrak{P} (i_2 , cyr. ρ), \mathfrak{S} (i_3 , cyr. η). Z Marešova přehledu vyplývá, že znaky i_1 a i_3 existovaly pravděpodobně v systému Konstantina před příchodem na Moravu a dále na velkomoravském území se zařadilo i_2 (Mareš 2000, 101). V pocyrilometodějské hlaholici bulharské Tkadlčík předpokládá splývání i_2 s i_1 , jelikož došlo ke ztrátě funkce a zároveň principy používání trojího *i* byly pro písaře, tj. uživatele hlaholice, složité.

Existence trojího *i* je doložena v Kyjevských listech. „Trojí hlaholské *i* mělo tuto hláskovou platnost: $i_1 = i$ (spojka *i*), $i_2 = ji$ (např. *jinъ* „*alius*“, *chodjiti* „*ire, ire solere*“); tato *i* byla ještě dlouhá, jako v praslovanštině, zkrácená byla pravděpodobně jen na konci slov, a to byl rozdíl typicky pouze poziční. $I_3 = napjatý měkký jer$ (\mathfrak{b}), který se realizoval jako krátké, tj. jednomorové (nikoli redukované) *i*; stejná hláska, tj. krátké *i* byla druhou složkou *y*, jež mělo diftongický charakter ($\mathfrak{b} + i$), proto se také slovanské *y* zapisuje v Kyjevských listech důsledně, tj. \mathfrak{S} (cyr. *zh*)“ (Mareš, 2000, 94).

Tkadlčík vysvětlil pojetí trojího *i* ve svém článku Trojí hlaholské *i* v Kyjevských listech (Tkadlčík 1956, 200-216), kde komplexně rozebral doklady pro existenci trojího znaku pro grafémy ι , ρ , η . „1. i_1 , v cyrilském přepise podle Jagiče řecké *jota* ι , 2. i_2 , v cyrilském přepise ρ , 3. i_3 , v cyrilském přepise η “ (Tkadlčík 1956, 200). Dospěl k názoru, že se jednalo pravděpodobně o napodobení řecké abecedy, což obhajuje tím, že znaky i_1 a i_2 jsou zřejmě varianty téhož písmene, které se připodobňuje řeckému *jota* ι a i_3 řeckému η , které se v 9. století v řečtině též vyslovovalo jako *i*. Tkadlčík se rozborem Kyjevských listů snažil dokázat, že Konstantin vytvořil jasná pravidla pro užívání trojího *i*.

Důvodem, proč z památek není původní velkomoravský stav užívání trojího *i* jasný (mladší bulharsko-makedonské hlaholské rukopisy nedodržují pravidelně

psaní trojího *i*), je skutečnost, že písaři byli pravděpodobně velmi vzdálení grafickým tradicím cyrilometodějským a jedinou památkou, která spadá do období působení Cyrila a Metoděje jsou Kyjevské listy, ve kterých by měl být původní stav staroslověnského pravopisu velkomoravského. Autor uvádí, že i_3 mělo platnost měkkého prodlouženého jeru (pro tvrdý prodloužený jer je ponecháno ь) a foneticky se lišilo od *i* normálního, a proto Konstantin musel mít důvod vynalézt další grafém, který by využil v ostatních případech. V době, kdy jery začaly mizet, již písaři nerozeznali fonetický rozdíl mezi ь , i_3 a i_2 . i_3 zároveň nemohlo stát na počátku, protože by mohlo být zaměnitelné s ьi . Písaři slova nerozdělovali, tudíž by bylo matoucí, kdyby slovo končilo na ь a následující začínalo i_3 (Tkadlčík 1956, 205-6).

Zajímavé však je, že posvátné jméno $\overline{\text{ицъ}}$, psáno pro svůj sakrální význam s velkou pečlivostí, na počátku uvádí i_3 . Kyjevské listy obsahují i výjimky, kdy se v tomto případě oddělovaly znaky ь a i_3 čarou nebo těžkým přízvukem. Nikdy se však v Kyjevských listech nemohlo stát, aby i_3 bylo použito místo i_1 , i_2 po souhláskách.

Tkadlčík dále zkoumá rozdíl mezi i_1 a i_2 , kde se názorově neseťkává s Trubeckým v zásadní tezi. Trubeckoj totiž předpokládal, že v hlaholici byl původně jeden znak pro označení i_1 a i_2 , kdežto Tkadlčík tento stav interpretuje tak, že všechny tři grafémy pro *i* vznikly buď po příchodu Cyrila a Metoděje na Velkou Moravu nebo dokonce již při samém vynálezu písma. Oproti Trubeckému, který připouští pouze funkční rozdíl mezi *i*, se Tkadlčík domnívá, že se jedná především o rozdíl fonetický. Dvojitou variantu i_1 a i_2 ukazuje na samohláskách přední řady *jať*, *e*, *jě*, *jǫ*, *ju*, kdy jejich společným rysem je prejotace po samohláskách a někdy i na začátku slov. Pouze *i* bylo výjimkou, zde byly nutně potřeba dva znaky. Velmi častá spojka *i* se vyslovovala bez prejotace, dokonce i většina slov začínajících na *i* se četla také bez prejotace či uprostřed slov po předponách. Existovala také slova, která začínala na *i* a tato hláska byla prejotovaná (např. *jinъ*). Z toho důvodu se Tkadlčík domnívá,

že Konstantin opravdu musel vytvořit dva grafémy pro tyto varianty: „jeden, který by úplně odpovídal ostatním slovanským samohláskám přední řady i co do prejotované výslovnosti na začátku a uprostřed slov (k tomu byl zvolen znak i_2) a vedle toho druhý znak jako variantu prvního, aby vyjadřoval odchylnou, neprejotovanou výslovnost na začátku a uprostřed slov (a k tomu byl zvolen znak pro i_1)“ (Tkadlčík 1956, 206).

Podle Tkadlčíka byly zřejmě vytvořeny tři grafémy, aby bylo zajištěno správné čtení. I_1 vedle spojky i mělo tedy stát i na začátku slov, bez jotace (viz výše). Jednalo se o počáteční slabiku $*j_b-$ ($*j_bma-imamъ$). I_2 byl znak pro označení normálního nejotovaného i , které se užívalo po souhláskách. Po samohláskách se choval tento grafém jako ostatní souhlásky přední řady, tzn. s prejotací (ji, j_b). Naproti tomu se i_1 vyslovovalo bez prejotace na začátku slov i na začátku některých kořenů. I_3 mělo odlišnou fonetickou hodnotu, působilo jako prodloužený měkký jer a funkčně bylo složkou znaku pro $y = ѿi$. Dvě podoby nemuselo mít, protože se nevyskytovalo na začátku slova nebo slabiky. Tkadlčík tvrdí, že „důmyslný a potřebám staroslověnského jazyka odpovídající systém trojího hlaholského i , jehož cyrilice nezná, znovu potvrzuje také to, že právě hlaholice a nikoli cyrilice je dílem geniálního Konstantina-Cyrila“ (Tkadlčík 1956, 216).⁴

Tkadlčík však své názory na tuto problematiku ještě několikrát přehodnotil, jak ukazuje studie H. Bauerové, která vývoj jeho názorů zkoumala. „Jak známo, Tkadlčíkův zájem o dvojí, resp. trojí hlaholské i provázel autora po celou dobu jeho odborných zájmů o hlaholici a přinesl i mnohá závažná zjištění (Tkadlčík 1956, 1971, 2000, 2000a). V rekonstruované hlaholské abecedě Konstantina-Cyrila uvádí Tkadlčík s pořadovým číslem 10_a nejprve literu $i_že = \text{X}$ /dále i_1 /, s pořadovým

⁴ Následným hláskoslovným vývojem 10. a 11. století došlo mj. k proměně původního pojetí trojího i . Jazykovou situaci máme zachycenou v Pražských zlomcích hlaholských, které tvoří dva listy psané v 11. století. Stírá se nyní rozdíl mezi i_1 a i_2 a vývoj jerů proměnil literu i_3 v tradiční a nejvíce používanou. Grafém i_2 , který byl v Kyjevských listech nejčtenějším znakem pro i , v tomto období zaniká, i_1 vymizelo také téměř úplně a grafém i_3 přebírá pozice po těchto zaniklých znacích. Způsob psaní y zůstal zachován a digraf byl psán způsobem ѿи .

číslem 10_b pak následuje variantní *iže* = \mathcal{P} /dále i_2 / (Tkadlčík 1971, s. 377, srov. i Pacnerová 2000, s. 108). Stejně pořadí, tedy nejprve i_1 (\mathcal{X}), za ním pak i_2 (\mathcal{P}), nacházíme i u F. V. Mareše (Mareš 1971, s. 172; srov. i tabulku tamtéž, s. 185n.). Obě studie, Marešova i Tkadlčíkova, shodující se v pořadí dvou grafických variant hlaholského *iže* a předpokládající shodně existenci někdejšího Konstantinova soluňského i_1 (\mathcal{X}) a pozdějšího, na Velké Moravě doplněného i_2 (\mathcal{P}), předcházely diskusi o staroměstském kameni⁵. Je tedy zřejmé, že Tkadlčík vychází u číslování *iže* při záznamu liter vlastního čtení staroměstského nápisu, tj. \mathcal{X} jako i_1 a \mathcal{P} jako i_2 , ze své rekonstrukce někdejší Konstantinovy soluňské a velkomoravské hlaholice, která koresponduje i s prací Marešovou“ (Bauerová-Vepřek 2005, 283-4).

Podle Bauerové se tedy Tkadlčík výše zmíněného výkladu trojího *i* držel až do 80. let, kdy píše příspěvek k nápisu na staroměstském kameni, ale během 90. let již pravděpodobně mění svůj názor na tuto problematiku. Bauerová svoje stanovisko objasňuje na základě Tkadlčíkovy práce *Cyrlometodějský překlad bible – úkoly a problémy rekonstrukce* publikované po jeho smrti roku 2000 a která pochází z let devadesátých. Zde Tkadlčík píše „Dvě hlaholská písmena pro *i* – $\mathcal{P} = 10$, $\mathcal{X} = 20$ – odpovídala dvěma řeckým písmenům[zvýraznila H. B.]“ (Tkadlčík 2000, 27). K dalšímu hláskovému vývoji na Velké Moravě uvádí: „Nové jazykové prostředí si také vynutilo některé změny v soluňské hlaholské abecedě. K písmeni $\mathcal{P} = 10$ byla přidána druhá varianta $\mathcal{X} = 10$ [zvýraznila H. B.]“ (Tkadlčík 2000, 27). Tkadlčíkovu teorii Bauerová komentuje: „Tento výklad nutně přivádí k závěru, že starší Tkadlčíkovo pojetí *iže*, tj. \mathcal{X} jako i_1 a \mathcal{P} jako i_2 , doznává posunu v opačném sledu liter, jinými slovy že někdejší i_1 (\mathcal{X}) je přehodnoceno v i_2 , zatímco dřívější i_2 (\mathcal{P}) přechází v i_1 . Zdá se tedy, že v sedmdesátých letech, ale i v letech

⁵ Jedná se pravděpodobně o nápisovou desku, na které se vyskytují litery hlaholské, řecké či oboje a je zde vytesaný kříž; torzo kamene bylo objeveno v r. 1981 ve Starém Městě u Uherského Hradiště; v r. 1983 byla památka předmětem jednání, na němž byl přednesen i příspěvek V. Tkadlčíka (Bauerová-Vepřek 2005, 277-292).

osmdesátých, kdy probíhala diskuse k staroměstskému kameni, zastával Tkadlčik názor o původním Konstantinově soluňském $iže = \mathfrak{X}$, zatímco v létech devadesátých dospívá autor k opačnému stanovisku, totiž že původní Konstantinova soluňská abeceda obsahovala $iže = \mathfrak{P}$, které bylo při velkomoravské úpravě doplněno o variantní grafém \mathfrak{X}^a (Bauerová-Vepřek 2005, 283).

Bauerová se však nezmiňuje o Tkadlčikově pojetí trojího hlaholského i v rámci Hlaholského misálu, který byl vydán na počátku let devadesátých (Tkadlčik na I. vydání Hlaholského misálu z r. 1972 pracoval už od konce 60. let, vydání z roku 1991 je druhým, přepracovaným vydáním). Dle názoru Bauerové, který je výše popsán a objasňuje změnu v Tkadlčikově pojetí trojího hlaholského i z 90. let, se v Hlaholském misálu odráží tzv. starší Tkadlčikovo pojetí $iže$, tzn. \mathfrak{X} jako i_1 a \mathfrak{P} jako i_2 , což v podstatě potvrzuje jak rozbor E. Hrdinové, tak i naše analýza, objasněná v následující kapitole.

8.2.1. Trojí i v Hlaholském misálu

Český typ nové církevní slovanštiny můžeme popsat pomocí zatím jediné památky, kterou je Hlaholský misál Vojtěcha Tkadlčíka. Jak jsme již zmínili, autor čerpá z Kyjevských listů, kde se vyskytují všechna tři i , a proto ve svém misálu používá totožné grafémy: $\mathfrak{X}/\iota (i_1)$, $\mathfrak{P}/\iota (i_2)$, $\mathfrak{J}/\eta (i_3)$.

Grafém i_1 Tkadlčik v Hlaholském misálu používá převážně pro hlásku neprejotovanou a vyskytuje se zejména na začátku slov či slovních kmenů. V rámci slovních druhů se jedná především o spojky (*ili*, *i*). „Nejčastější spojka i se vyslovovala vždy a všude bez prejotace, rovněž většina slovanských slov, začínajících na i -, měla výslovnost neprejotovanou, kterou si zachovávala také uprostřed slov po předponách, např. *pri-imi*“ (Tkadlčik 1956, 208). V Hlaholském

misálu Tkadčík již připouští přepis i_1 jako j -, a to v případech uvedených v druhé části citace, kdy se jedná o i z původního j ve slabé poloze, srov. *ΠβΥΧϞΑ ϞϞ, πριμϞτε* – *prijměte (31/18)*. Nejméně častým případem je pak výskyt i_1 ve zkratce jména, které je přepisováno jako J . v části psané latinkou.

I_2 Tkadlčík užívá pro prejotovanou hlásku na začátku slov, po samohláskách pak používá tento grafém též pokud je i jotované. V případě, že i_2 předchází konsonant, pak se jedná o hlásku i bez prejotace, která však nezpůsobuje měkkění této předchozí souhlásky (s výjimkou skupin *di, ti, ni*, které jsou vyslovovány v Hlaholském misálu jako *d'i, t'i, n'i*, pokud se nejedná např. o cizí slova).

Poslední grafém pro hlásku i , tj. i_3 , je v Hlaholském misálu použit na místě prodlouženého měkkého jeru a má odlišnou fonetickou hodnotu nežli i_1 a i_2 . Podle Tkadlčíka došlo k posunu od υ k i , a tak bylo pravděpodobně kratší než normální krátké i (Tkadlčík 1956, 208). Dále je i_3 součástí digrafu, který označuje y (= *ϞϞ, zH*). I_3 je použito též v iniciální pozici, a to především u jmen (*Jisus, Josif, atd.*).

	Počet	%
I celkem	1592	100
Ϟ	284	18
Υ	888	56
Ϟ	420	26

8.2.2. Grafém $\mathfrak{X}(i_1)$

Tato samohláska se v excerpované části Hlaholského misálu vyskytuje v počtu 284. Z toho je 250 hlaholských grafémů přepsáno do latinky jako *i*, 26 se realizuje jako *j_b*- a existuje také jeden případ, kdy autor používá *ej* v přepisu do latinky ($\mathfrak{V}\mathfrak{J}\mathfrak{D}^{\circ}\mathfrak{X}\mathfrak{J}\mathfrak{J}$, $\mathfrak{E}\mathfrak{Z}\mathfrak{Z}\mathfrak{L}\mathfrak{A}\mathfrak{E}$ – *vzejde*, dle našeho názoru ho lze považovat za bohemizmus). Pokud je v textu psaném latinkou použita zkratka *J.* (jméno), pak s ní koresponduje hlaholské \mathfrak{X} (8 případů). Ve většině se však jedná o hlásku neprejetovanou, již se využívá na počátku slov či slovních kořenů. \mathfrak{X} není použito na konci slov, jelikož by mohlo dojít k záměně se spojkou *i* nebo by mohlo být považováno za počátek následujícího slova.

Nejčastějším případem je nahrazení hlaholského i_1 vokálem *i* v části psané latinkou. Jedná se ve většině o spojky $\mathfrak{X}(i)$, $\mathfrak{X}\mathfrak{J}\mathfrak{V}(ili)$ nebo o zájmeno $\mathfrak{X}\mathfrak{J}\mathfrak{J}(iže)$.

Příklady: $\mathfrak{X}\mathfrak{X}\mathfrak{L}\mathfrak{J}\mathfrak{J}\mathfrak{J}\mathfrak{J}\mathfrak{J}\mathfrak{V}\mathfrak{H}\mathfrak{Z}\mathfrak{Z}\mathfrak{J}$, $\mathfrak{I}\mathfrak{C}\mathfrak{X}\mathfrak{O}\mathfrak{D}\mathfrak{A}\mathfrak{C}\mathfrak{A}\mathfrak{G}\mathfrak{O}$ – *ischod'acaho* (17/2)
 $\mathfrak{X}\mathfrak{X}\mathfrak{I}\mathfrak{P}\mathfrak{J}\mathfrak{V}\mathfrak{A}\mathfrak{J}\mathfrak{J}\mathfrak{H}\mathfrak{E}\mathfrak{C}$, $\mathfrak{I}\mathfrak{C}\mathfrak{P}\mathfrak{O}\mathfrak{V}\mathfrak{E}\mathfrak{D}\mathfrak{A}\mathfrak{J}\mathfrak{E}$ – *ispov'edaju* (17/7)
 $\mathfrak{X}\mathfrak{X}\mathfrak{I}\mathfrak{P}\mathfrak{J}\mathfrak{J}\mathfrak{X}\mathfrak{O}\mathfrak{O}\mathfrak{V}\mathfrak{O}\mathfrak{O}\mathfrak{V}$, $\mathfrak{I}\mathfrak{C}\mathfrak{P}\mathfrak{O}\mathfrak{V}\mathfrak{C}\mathfrak{T}\mathfrak{I}\mathfrak{T}\mathfrak{I}$ – *ispustiti* (21/18)
 $\mathfrak{X}\mathfrak{D}^{\circ}\mathfrak{J}\mathfrak{J}\mathfrak{A}\mathfrak{P}\mathfrak{H}$, $\mathfrak{I}\mathfrak{Z}\mathfrak{L}\mathfrak{I}\mathfrak{H}\mathfrak{E}\mathfrak{N}\mathfrak{A}$ – *izlijana* (24/3)
 $\mathfrak{X}\mathfrak{D}^{\circ}\mathfrak{P}\mathfrak{H}\mathfrak{V}\mathfrak{V}\mathfrak{J}\mathfrak{J}$, $\mathfrak{I}\mathfrak{Z}\mathfrak{B}\mathfrak{A}\mathfrak{B}\mathfrak{I}\mathfrak{A}\mathfrak{Z}$ – *izbavil* (27/10)

Misál používá i_1 dále ve významu *j_b*- na počátku slov. „*I* z původního *j_b* ve slabé poloze vyslovujeme jako *j*, např. *idq* - *jdu*, *imę* - *jmja* (končí-li předcházející slovo

souhláskou, můžeme ponechat *idu, imja*“ (Tkadlčík 1992, 192). Ve většině případů jsme ve sledované části misálu našli příklady s výslovností *j* za původní slovanské *jb*. V českém prostředí se ve slabé poloze *ь* ztratil a byla zachována hláska *j*, čímž se západní skupina slovanských jazyků odlišuje od jižní a východní, kde po ztrátě jerů zůstalo samotné *i* (*jméno-ime*). Z tohoto důvodu chápeme *j* na počátku slov či slovních kmenů jako bohemizmus.

- Příklady: IMJA , IMJA – *imja* (14/17)
- IMAT , IMAT – *imat* (16/22)
- IMJEŠI , IMJEŠI – *imješi* (28/9)
- PRIJME , PRIJME – *prijmete* (31/18)
- VSPRIJMEM , VSPRIJMEM – *vsprijmem* (34/8)

	Počet	%
Σ Celkem	284	100
$\Sigma = i$	250	88
$\Sigma = jb$	26	9
$\Sigma = J$	8	3

8.2.3. Grafém $\mathcal{T}(i_2)$

Grafém i_2 se vyskytuje ve zkoumané části misálu v počtu 888. Tkadlčik používá tento znak pro neprejetovaný vokál po souhlásce a pokud se i vyskytne po samohlásce, pak ho používá s prejotací. „Variantu i_2 užíváme ve významu i , ji , jb uprostřed nebo na konci slov (např. *viděti*, *vojinv*, *tajbna*, *dobriji*, *rajb*) anebo ve významu ji někdy také na začátku slov (např. *jiže* nom. pl. m., *jinb*)“ (Tkadlčik 1992, 190). Hlaholské \mathcal{T} je do latinky jako i přepsáno v počtu 694, jako ji v počtu 75 a jb je užito v počtu 119.

Příklady ($i_2=i$): $\Gamma\text{b}\mathcal{T}\mathcal{X}\mathcal{O}\mathcal{O}\mathcal{G}\text{C}\Gamma\mathcal{T}\mathcal{O}\mathcal{O}\mathcal{G}$, $\text{пр}\text{и}\text{с}\text{т}\text{а}\text{п}\text{и}\text{т}\text{ь}$ – *pristupit* (10/4)

$\mathcal{O}\mathcal{O}\mathcal{A}\mathcal{O}\mathcal{O}\mathcal{J}\mathcal{X}\mathcal{G}\mathcal{P}\mathcal{T}\mathcal{H}\mathcal{O}\mathcal{G}$, $\text{т}\text{ѣ}\text{л}\text{е}\text{с}\text{ь}\text{н}\text{и}\text{к}\text{ъ}$ – *tělesnik* (18/11)

$\mathcal{P}\mathcal{A}\mathcal{H}\mathcal{O}\mathcal{O}\mathcal{T}\mathcal{H}\mathcal{O}\mathcal{G}$, $\text{н}\text{ѣ}\text{к}\text{о}\text{л}\text{и}\text{к}\text{о}$ – *několiko* (18/22)

$\Gamma\mathcal{P}\mathcal{T}\mathcal{X}\mathcal{O}\mathcal{O}\mathcal{A}\mathcal{O}\mathcal{O}\mathcal{J}$, $\text{пр}\text{и}\text{м}\text{ѣ}\text{т}\text{е}$ – *prijměte* (31/18)

$\mathcal{H}\mathcal{L}\mathcal{A}\Gamma\mathcal{T}\mathcal{W}\mathcal{T}$, $\text{кр}\text{ѣ}\text{п}\text{и}\text{ш}\text{и}$ – *krěpiši* (25/9); pozn. v části psané

hlaholicí je grafém i_2 použit v koncovce $-\mathcal{W}\mathcal{T}$ (-ши) v 2. os. sg.

participia minulého činného (s-ového) ve všech dokladech, které

se vyskytují v excerpované části

Málo častým případem je použití i_2 na místě jeru v poloze napjaté (bjb , bjj), ale pouze u tvrdých a měkkých složených adjektiv v nom. pl. m., kde Tkadlčik přepisuje hlaholské $-\mathcal{T}\mathcal{T}$ do latinky jako $-iji$. V námi zkoumané části se nenachází

ጸሎት ስጠኞች, отзпорушченіе – *otpuščeníje (32/14)*

ጳውሎስ ስጠኞች, евхаристинты – *evcharistijněj*
(17/20)

ሌዕልተኞች, дияконы – *dijakon (11/4)*

ጥንቅቅያዎች, писанию – *pisaniju (16/20)*

I_3 se vyskytuje přešpané do latinky také jako *j*- v iniciální pozici u slov, která převážně označují jména. Tkadlčik píše, že i_3 „užíváme ve významu *j*- na začátku slov, např. *Jakov, Jan, Jisus, Josafat, Josif, jerej* apod.“ (Tkadlčik 1992, 190). V excerpované části jsme našli 47 slov, která začínají grafémem i_3 .

Příklady: ጵህጻን ጌሌጵጵጵ, исову хреста – *Jisu Christa (10/18)*,
srov. slovníkové heslo *исову-христ (ос)з, исову-хрест (ос)з*, dále
skripce *īsov ḫz* (Supr), *īc ḫm̄b* (Zogr, Mar, Ostr); ve významu
Ježíš Kristus (SJS I, 830)

ጵጵጵጵ, ነየይ – *jerej (13/10)*, m., srov. slovníkové heslo
ነየይ, ነየኅ, dále skripce *ነየይ* (Zogr, Mar, As, Sav, Sin, Supr);
ነየኅ (Zogr, Mar, Sin, Euch, Cloz); *ነየይ* (Supr); *የይ, ነየይ,*
የኅ, ነየኅ, ነየኅ, ve významu *kněz* (SJS I, 849); Tkadlčik se
v Hlaholském misálu příklání k podobě *ነየይ*, která je dle SJS
používaná v Zogr, Mar, As, Sav, Sin, Supr

ⱮⱱⱲⱴⱶ, иѣкова – *Jakova* (30/1), gen. m., srov. slovníkové heslo *иѣкова*, dále skripce *иѣкова*, *иѣкова* (Zogr, Mar, Sav, Ostr, Sin, Euch, Cloz); *иѣкова* (Nik, Ochr), *иѣкова*, *иѣкова* (As, Supr); *иѣкова* (Zogr, Sav, Ostr), ve významu *Jakub*, *Jakob* (SJS I, 847); zde se Tkadlčík drží podoby *иѣкова*, která se vyskytuje v Nik, Ochr; podoba není shodná s novočes. *Jakub* (PSJČ I, 1162)

ⱮⱱⱲⱴ, иѣна – *Jana* (30/1), gen. m., srov. slovníkové heslo *иѣна*, dále skripce *иѣна*, *иѣна* (Zogr, Supr), *иѣна* (Prag), *иѣна*, *иѣна* (Supr), *иѣна*, *иѣна* (Bes), ve významu *Jan* (SJS I, 778); Tkadlčík používá podobu slova, která neobsahuje *-o-* (nepoužívá např. *иѣна* či *иѣна*, ale *иѣна*), z toho důvodu předpokládáme, že používá bohemizovanou podobu jména, srov. české *Jan* (PSJČ, 1167)

ⱮⱱⱲⱴⱶ, иосифа – *Josifa* (29/21), gen.m., srov. slovníkové heslo *иосифа* (As, Zogr, Mar, Sin), ve významu *Josef* (SJS I, 783); v tomto případě nedochází k odchýlení od slovníkové podoby; neshoduje se s novočeskou výslovností *Josef* (PSJČ I, 1241)

I3 je též druhou částí digrafu *y3* (*ѣ3*), který vyjadřoval tvrdé slovanské *y*. Tento znak se vyskytuje ve zkoumané části v počtu 182. Tkadlčík píše, že uvedeným způsobem psaní dochází k rozlišení jednoslabičného *y* a dvojslabičného *ѣ3*.

Příklady: $\text{𐒧𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿}$, NEVIDIMZHIMZ – *nevidimym* (16/5)

$\text{𐒧𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿}$, PRINOSZH – *prinosy* (19/17)

$\text{𐒧𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿}$, UMZHETZ – *umyjet* (19/21)

$\text{𐒧𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿}$, SYNHIMZ – *synem* (28/6)

	Počet	%
𐒧 celkem	420	100
𐒧 = i	191	46
𐒧 = j	47	11
𐒧 = součást digrafu 𐒧𐒪	182	43

Tkadlečikovo řešení trojího *i* je v Hlaholském misálu použito velmi důsledně a v excerpované části jsme nenašli žádnou odchylku od výše uvedených pravidel (pokud považujeme $\text{𐒧𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿}$, VZYZLAE – *vzejde* za záměrně užitý bohemizmus).

Dle rozboru trojího *i* v Hlaholském misálu můžeme konstatovat, že se Tkadlečík drží svého staršího pojetí trojího *i*, tzn. 𐒧 jako i_1 a 𐒧𐒪 jako i_2 . Posun Tkadlečíkovy teorie opačným směrem v 90. letech, tzn. 𐒧 jako i_1 a 𐒧𐒪 jako i_2 , o kterém se zmiňuje Bauerová (Bauerová-Vepřek 2005, 283), se v Hlaholském misálu neodráží.

8.3. Dvojitá *ch* v hlaholici *ℒ/ǫ*

Vedle trojího *i* je další grafickou zvláštností hlaholské abecedy dvojitá *ch*, tj. obyčejné *ℒ* a pavoukovité *ǫ*. Pavoukovité *ch* se objevuje v originálních hlaholských rukopisech pouze jedenkrát v Assemanově evangeliáři, třikrát ve staré části Sinajského žaltáře, třikrát také v nové části této památky, dále v Pařížském abeceniariu a v Mnichovském abecedariu v jediném slově: *ǫℒǫǫǫℒǫ*, *χλζμζ* (ve významu *chlum, pahorek*) (Tkadlčík 1964, 182).

Hlaholský misál používá téměř ve všech případech obyčejné *ℒ*, které je nepalatální a pavoukovité *ǫ* používá za palatální *ch'* pouze ve slovech cizího původu (viz níže). Obyčejné *ℒ* a pavoukovité *ǫ* jsou Tkadlčíkem přepisovány do části psané latinkou jako *ch*, při čtení se pak řídíme současnou českou výslovností.

Ve zkoumané části se obyčejné *ℒ* vyskytuje v počtu 131 a pavoukovité *ǫ* jsme našli pouze v jediném dokladu, a to v lexému *ℒǫℒǫℒǫℒǫℒǫℒǫℒǫℒ*, *МЕЛЬХИСЕДЕКЪ* - *Melchisedek* (33/22), srov. *МЕЛЬХИСЕДЕКΟΥ* (gen. sg., Euch), *МЕЛЬХИСЕДЕКА* (ak. sg., Supr), ve významu *Melchisedek* (SJS II, 202). Z neexcerpované části Hlaholského misálu uvedeme další doklad, který demonstruje použití pavoukovitého *ch* ve slovech cizího původu: *†ℒǫℒℒℒℒℒℒℒℒℒℒ*, *архискоуѣ* - *archibiskupě* (128/3), lok. sg., srov. slovníkové heslo *архискоуѣ* (vedle běžného *архиепискоуѣ*), ve významu arcibiskup (SJS I, 54).

Příklady *ℒ*: *ℒℒℒℒℒ ℒ ℒℒℒℒℒℒℒℒ*, *члѡѣчьскънхъ* - *člověčskych* (19/4)

ℒℒℒℒ†ℒℒℒℒℒℒℒℒ ℒ, *ходатаистѣ* - *chodatajstvě* (22/21)

᠘ᠢᠮᠠᠯᠠᠯᠢ, χαλαλι — chvaly (26/1)

ᠠᠨᠳᠤᠬᠤᠰᠢᠮᠤ, δοϋχῡσμᠤ — duchem (27/1)

ᠬᠷᠢᠰᠣᠭᠣᠨᠠ, χρῡσοᠭᠣᠨᠠ — Chrysogona (30/4)

8.4. Grafém ǰ

Grafém ǰ (cyr. *s*) odpovídá afrikátě *dz'*, vzniklé 2. a 3. palatalizací velár, která byla již v nejstarších obdobích na českém území zjednodušena na úžinovou hlásku *z'*. Z tohoto důvodu je absence ǰ (nahrazováno grafémem *᠘ᠢ*) v Kyjevských listech a Pražských zlomcích označována jako bohemizmus (*dazь, rozьstvo*).

Znak ǰ je zařazeno mezi písmena, která „odpovídala specifickým zvláštnostem fonologického systému makedonské slovanštiny, jež však nebyla potřebná pro hláskový systém český, neužívalo se na Moravě v hláskové platnosti, nebo se jejich používání redukovalo podle potřeby“ (Mareš 2000, 100). V číselné platnosti 8 je ale ǰ doloženo v českocírkevněslovanských Pražských zlomcích (Mareš 2000, 93).

Oproti výše zmíněným památkám se v Hlaholském misálu ǰ objevuje, a to ve 4 dokladech (uvedli jsme příklady pouze v hláskové platnosti, *dopnila L.S.*), které jsme našli v excerpované části. „Dz se nevyskytuje (v Kyjevských listech, *dopnila L.S.*) ani jako číslovka ani jako hláska (tj. jako výsledek druhé a třetí palatalizace). My však užíváme *dz* v těchto obou významech jako číslovku 8 a jako hlásku, např. *dzělo, stьdza* apod., ale přepisujeme je podle české výslovnosti jako *z*, tedy *zělo, steza* apod“ (Tkadlčík 1992, 191).

Příklady: $\text{Z}^{\text{A}}\text{Z}^{\text{B}}$, $\text{z}^{\text{t}}\text{lo}$ - *zělo* (11/14)

$\text{P}^{\text{L}}\text{Y}^{\text{Z}}\text{Z}^{\text{B}}\text{A}$, $\text{p}^{\text{r}}\text{ilo}^{\text{z}}\text{ě}$ - *prilozě* (12/7), pozn. zde 1. sg.,

tj. 2. palatalizace

$\text{P}^{\text{L}}\text{Z}^{\text{B}}\text{Z}^{\text{B}}\text{C}$, $\text{p}^{\text{o}}\text{l}^{\text{z}}\text{u}$ - *polzu* (17/17, 20/10)

8.5. Děrv m^{P}

Grafém m^{P} se pravděpodobně používal pro makedonskou střídnici za $*dj > g'$, která však nebyla na území Velké Moravy domácí (zde k' , g' nahrazeno fonémy c , z). „Poněvadž hláska totožná s makedonským $g' = d'$ nebo jemu blízká se také na Moravě vyslovovala za řecké (řec. – lat.) g před palatálními vokály – v makedonské výslovnosti tomu asi bylo právě tak – zůstalo písmeno m^{P} v užívání právě pro tyto případy (typ *ang'elb*)“ (Mareš 2000, 95).

V Kyjevských listech, o které se Tkadlčík při vytváření Hlaholského misálu opíral, se děrv objevuje ve slově *andělъ*. Tkadlčík v Hlaholském misálu doporučuje vyslovovat m^{P} podle novočeské výslovnosti (d') s výjimkou lexému $\text{E}^{\text{P}}\text{m}^{\text{P}}\text{Z}^{\text{B}}\text{Z}^{\text{B}}$ a jeho odvozenin, kde vyslovujeme dle novočeské výslovnosti *evangelije*. V excerpované části je grafém m^{P} přepsán do latinky jako d' ve 3 případech a g dokumentuje 7 příkladů.

Příklady: $\text{E}^{\text{P}}\text{m}^{\text{P}}\text{Z}^{\text{B}}\text{Z}^{\text{B}}$, $\text{an}^{\text{t}}\text{el}^{\text{z}}$ - *anděly* (11/21)n., ak. pl., srov.

slovníkové heslo $\text{an}^{\text{t}}\text{el}^{\text{z}}$, dále skripce $\text{E}^{\text{P}}\text{m}^{\text{P}}\text{Z}^{\text{B}}\text{Z}^{\text{B}}$, $\text{an}^{\text{t}}\text{el}^{\text{z}}$, $\text{an}^{\text{t}}\text{el}^{\text{z}}$

(Kij), *АНЬЕЛЪ, АНГЛИ* (Zogr, Mar, As), ve významu *anděl* (SJS I, 36); lexém považován za přejímku do češtiny, proto výslovnost *anděl*

Ⲛⲓⲣⲓⲛⲉⲛⲏⲓⲛⲉ, *ΕΒΑΝΓΕΛΙΕ* – *evangelije* (14/10), srov. slovníkové heslo *ΕΒΑΝΓΕΛΙΕ*, dále skripce v hlaholských památkách *ΕΒΑΝΓΕΛΙΕ*, *ΕΒΑΓΓΕΛΙΕ*; skripce v cyrilských památkách *ИЕΥΑΓΓΕΛΙΕ*, *ΚΥΑΝΓΕΛΙΕ*, *ΕΒΑΝΓΕΛΙΕ*, *ΚΕΒΑΝΓΕΛΙΕ*, ve významu *evangelium*, *dobrá zvěst*, *blahá zvěst* (SJS I, 557); termín vázaný na řeckou a latinskou výslovnost, proto čteme *evangelije*

8.6. Yžica Ⲛ

Tento znak je označován Tkadlčikem jako y_2 a vyjadřuje „řecké ypsilon mimo digraf, např. ve slovech: *Kyriľ, Kyprijanъ, hymna, prezvyterъ* apod. V tomto významu se používalo v pozdější hlaholské a cyrilské grafice písmene yžica“ (Tkadlčik 1992, 191), tj. užíváno je ve stsl. úzu pouze v cizích slovech.

Ze zkoumaného materiálu vyplývá, že přepis hlaholského *Ⲛ* do latinky je pod vlivem latinské ortografie, neboť jej Tkadlčik převádí jako *cy-* místo očekávaného *ky-*, jak autor uvádí v závěru Hlaholského misálu, srov. *Ⲛⲓⲣⲓⲛⲉⲛⲏⲓⲛⲉ, κϰϣⲓⲗⲗ* – *Cyriľ* (101/11). V tomto případě se buď může jednat o chybu v přepisu, a nebo

o dodatečný vědomý zásah, který však již Tkadlčík nezaznamenal do transliteračních pravidel. *Yžica* se vyskytuje v excerpované části ve 2 dokladech.

Příklady: ႠႢႣႤႥ, ႦႧႨႩ – *hymnu* (12/15)

ႦႧႨႩႪႫႬ, ႭႮႯႰႱ – *Cyprijana* (30/4)

9. Závěr

V úvodu práce jsme se pokusili nastínit problematiku užívání nové církevní slovanštiny pro římskokatolickou liturgii v Českých zemích a zdůraznili jsme význam Josefa Vajse a Vojtěcha Tkadlčíka na její obnovení.

Předmětem diplomové práce byla charakteristika novocírkevněslovanského jazyka českého typu z hlediska hláskosloví. Problematiku jsme se pokusili zmapovat na základě excerpované části Hlaholského misálu Vojtěcha Tkadlčíka, přitom jsme věnovali pozornost diferencím mezi textem psaným hlaholicí a latinkou. Písmo Hlaholského misálu, tzn. hlaholice velkomoravského typu, přímo navazuje na Kyjevské listy. V pravopisném úzu hlaholská část vykazuje různorodé tendence:

1) výskyt a použití nosovek $\varrho/\mathfrak{C}, j\varrho/\mathfrak{B}, j\varrho/\mathfrak{C}$, srov. $\mathfrak{P}\mathfrak{L}\mathfrak{I}\mathfrak{C}\mathfrak{E}\mathfrak{G}\mathfrak{P}\mathfrak{Y}\mathfrak{L}\mathfrak{I}$, $\text{обручн\textbf{и}ка}$ – *obručn\textbf{i}ka* (29/22), $\mathfrak{I}\mathfrak{P}\mathfrak{L}\mathfrak{I}\mathfrak{C}\mathfrak{P}\mathfrak{A}\mathfrak{B}\mathfrak{C}\mathfrak{C}\mathfrak{C}$, $\text{покла\textbf{н}а\textbf{ж}ут}$ – *poklaňaj\textbf{u}t* (27/13), $\mathfrak{S}\mathfrak{P}\mathfrak{L}\mathfrak{C}\mathfrak{C}\mathfrak{C}\mathfrak{L}\mathfrak{C}$, $\text{св\textbf{я}т\textbf{ы}х}$ – *svj\textbf{a}tych* (22/2); obdobně používají Kyjevské listy;

2) pečlivé rozlišování obou jerů, tj. Tkadlčík používá tvrdý i měkký jer ($\mathfrak{b}, \mathfrak{b}$), srov. $\mathfrak{K}\mathfrak{R}\mathfrak{Z}\mathfrak{E}\mathfrak{B}$ – *krev* (24/2), $\mathfrak{D}\mathfrak{N}\mathfrak{E}\mathfrak{S}$, $\text{дн\textbf{е}сь}$ – *dn\textbf{e}s* (19/15); obdobně používají Kyjevské listy;

3) použito je trojí hlaholské *i*, srov. $\mathfrak{I}\mathfrak{Z}\mathfrak{L}\mathfrak{I}\mathfrak{J}\mathfrak{A}\mathfrak{N}\mathfrak{A}$, $\text{ізл\textbf{и}жана}$ – *izlijana* (24/3), $\mathfrak{I}\mathfrak{Z}\mathfrak{B}\mathfrak{A}\mathfrak{V}\mathfrak{I}\mathfrak{L}\mathfrak{Z}$ – *izbavil* (27/10); obdobně používají Kyjevské listy;

4) výskyt *děrvu*, srov. $\mathfrak{E}\mathfrak{V}\mathfrak{A}\mathfrak{N}\mathfrak{E}\mathfrak{L}\mathfrak{I}\mathfrak{N}\mathfrak{E}$ – *evangelije* (14/10); obdobně používají Kyjevské listy;

5) *dzělo*, srov. *ϠϠϠϠϠϠϠ, πριλοϚϠ* - *priložě* (12/7); v Kyjevských listech se nevyskytuje;

6) dále *yžica*, srov. *ϠϠϠϠϠϠϠ, ϣΜΖΝϠ* - *hymnu* (12/15); v Kyjevských listech se nevyskytuje;

7) pavoukovité *ch*, srov. *ϠϠϠϠϠϠϠϠϠϠ, αρχιϠικουϠϠ* - *archibiskupě* (128/3); v Kyjevských listech se nevyskytuje.

Transliterace hlaholského textu do latinky je do jisté míry inspirována novou církevní slovanštinou českého a chorvatského typu, ale je uzpůsobena novočeskému uživateli. Obecně lze tvrdit, že fonetická realizace přepisu do latinky představuje velmi zdařilou snahu Vojtěcha Tkadlčíka o propojení výše zmíněných typů nové církevní slovanštiny. Bohemizující tendence se projevují např.:

1) ve střídnicích za praslovanské *tj, *kt a *dj, které jsou transliterovány jako *c* a *z*, srov. *ϠϠϠϠϠϠϠϠϠϠ, приобъценіе* - *priobcenije* (17/18), *ϠϠϠϠϠϠ, меζу* - *mezu* (14/8); vzor ve stsl. památkách české provenience (Kyjevské listy, Pražské zlomky hlaholské);

2) dále je uplatněna česká střídnice *š*, jež vznikla II. a III. palatalizací a nahrazuje tak veláru *ch*, srov. *ϠϠϠϠϠ, дуϠϠ* - *duše* (19/12); vzor ve stsl. památkách české provenience (Kyjevské listy, Pražské zlomky hlaholské);

3) tvrdý i měkký jer je zaměněn českou střídnicí *e* v obou případech (kromě výše uvedených výjimek), srov. *Вѣрѣнѣиѣ*, *ѿрѣкѣѣ* – *cirkev* (28/15), *Господь*, *господь* – *Hospodem* (35/5);

4) hlaholské *g* je přepisováno do latinky jako *h*, srov. *Глаголѣма*, *ГЛАГОЛЕМА* – *hlaholjema* (22/7).

Naopak použití zjednodušené praslovanské skupiny *tl*, *dl* na samotné *l*, srov. *Кадило*, *КАДИЛО* – *kadiło* (14/8) či použití *l'* epentetického, srov. *Употрѣбляѣтъ*, *УПОТРЕБЛЯЕТЪ* – *upotrěbljajet* (15/13) v Hlaholském misálu můžeme považovat za odkaz klasické staroslověnštiny či za vliv nové církevní slovanštiny ruského a chorvatského typu. Přepis nosovky *ę* jako *ja* do části psané latinkou dle našeho názoru demonstruje propojení českého typu nové církevní slovanštiny s ruským, srov. *Святыхъ*, *СВЯТЫХЪ* – *svjatyx* (22/2). Změna nosovky *o* > *u* je u Slovanů nejrozšířenější, srov. *Будетъ*, *БУДЕТЪ* – *budet* (20/6) a je ve shodě s češtinou, ruštinou i chorvatštinou. Na sledovaném materiálu lze také ukázat na některé drobné nedůslednosti, kterých se Tkadlčík při pořizování přepisu z hlaholice do latinky dopustil (např. *Цыприѣна*, *КЪПРИЕНА* – *Cyprijana* (30/4).

Z naší diplomové práce vyplývá, že Vojtěch Tkadlčík při sestavování Hlaholského misálu čerpal především z českého jazyka, ale zároveň využil některých prvků novocírkevněslovanských redakcí východoslovanských a redakce chorvatské, čímž se mu podařilo udržet jednotný charakter nové církevní slovanštiny. Zajímavý je i rozdíl mezi hlaholsky psanou částí, která vychází převážně z klasické staroslověnštiny, její fonetická realizace se opírá více o stav staro- a novočeský. Hlaholský misál lze bezesporu považovat

za zajímavý jazykový fenomén, který si zaslouží pozornost pro další zpracování (např. lexikální, morfologický rozbor).

10. Seznam použitých zkratek

ak. – *akuzativ*

As – *Evangeliář Assemanův*

Bes – *Besědy na evangelia Řehoře Velikého*

bělorus., br. – *bělorusky*

bul., b. – *bulharsky*

Cloz – *Clozianus*

conj. advers. – *odporovací spojka*

č. arch. – *česky archaicky*

čes. – *česky*

českocsl. – *českocíkevněslovanský*

dolnluž. – *dolnolužicky*

Euch – *Modlitebník sinajský/ Sinajské euchologium*

Friz – *Frizinské zlomky*

gen. – *genitiv*

hluž. – *hornolužicky*

chor. – *chorvatsky*

jsl. – *jihoslovanský*

Kij – *Kyjevské listy*

litev. – *litevsky*

m. – *maskulinum*

mak. – *makedonsky*

Mar – *Marianský kodex*

nč. – *novočesky*

něm. – *německy*

Nik – *Nikoljské čtveroevangelium*

nom. – *nominativ*

Ochr – *Ochridský apoštol*
os. – *osoba*
Ostr – *Ostromirův evangeliář*
pl., plur. – *plurál*
pol. – *polsky*
Prag – *Pražské zlomky hlaholské*
pragerm. – *pragermánsky*
prasl. – *praslovansky*
pron. dem. – *ukazovací zájmeno*
PsSin – *Sinajský žaltář*
rus., r. – *rusky*
Sav – *Savvina kniha*
sg. – *singulár*
s. a ch. – *srbský a chorvatský*
sloven. – *slovensky*
slovin., sln. – *slovinsky*
srb. – *srbsky*
stč. – *staročesky*
str. r., str. – *starorusky*
stsl., starosl. – *staroslověnsky*
Supr – *Supraslský kodex*
ukr. – *ukrajinsky*
vok. – *vokativ*
vsl. – *východoslovanský*
západoslov. – *západoslovanský*
Zogr – *Zografský kodex*

11. Seznam použité literatury

BAUEROVÁ, H., K rekonstrukci cyrilometodějské bible. Moravica 1, 2004, s. 21-28.

BAUEROVÁ, H. – VEPŘEK, M., Staroměstský kámen – fakta a hypotézy. Moravica 3, 2005, s. 277-292.

BĚLIČ, J., Přehled nářečí českého jazyka (s mapkou). Praha 1971.

CUŘÍN, F., Vývoj českého jazyka a dialektologie. Praha 1964.

ČERMÁK, V., K pojetí nové církevní slovanštiny v areálu Slavia orthodoxa a Slavia latina. Slavia 77, 2008, s. 29-39.

HORÁLEK, K., Úvod do studia slovanských jazyků. Praha 1962.

HRDINOVÁ, E., Hlaholský RIMSKY MISAL – MISSALE ROMANUM (Hláskoslovná analýza). Olomouc 2002 (rukopis diplomové práce).

ILČEV, P., Znakova motiviranost v glagolicata. Ezik i literatura 1, 1972, s. 16-24.

KOMÁREK, M., Historická mluvnice česká. Praha 1962.

KRAJČOVIČ, R., Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981.

KRAJČOVIČ, R., Ke zmene $g > \gamma > h$ v západoslovanském skupine. *Slavia* 26, 1957, 341-357.

LAMPRECHT, A., Historická mluvnice češtiny. Praha 1986.

LAMPRECHT, A., Praslovanština. Brno 1987.

LEHÁR, J. – STICH, A., Česká literatura od počátků k dnešku. Praha 2002.

MAREŠ, F. V., Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha 2000.

MAREŠ, F. V., Vajsova redakce nové církevní slovanštiny. In: *Studia paleoslovenica*. Praha 1971, s. 221-225.

PACNEROVÁ, L., Písma pro Slovary: hlaholice, cyrilice, latinka. In: *Cyrrillomethodiana*. Olomouc-Praha 2000, s. 98-108.

PACNEROVÁ, L., Osudy slovanské liturgie v zemích Koruny české. In: *Varia Slavica*. Praha 2008, s. 165-170.

STANKOVSKÁ, P., Trojí hlaholské o v Euchologiu sinajském. In: *Cyrrillomethodiana*. Olomouc-Praha 2000, s. 125-131.

ŠAUR, V., Slovanské palatální souhlásky v hlaholici. In: *Cyrrillomethodiana*. Olomouc-Praha 2000, s. 132-142.

TANDARIĆ, J. L., Novi Staroslavenski misal. *Slovo* 23, 1973, s. 157-160.

TKADLČÍK, V., Trojí hlaholské i v Kyjevských listech. *Slavia* 25, 1956, s. 200-216.

TKADLČÍK, V., Dvojitá hlaholská ch v hlaholici. *Slavia* 33, 1964, s. 182-193.

TKADLČÍK, V., Dvě reformy hlaholského písemnictví. *Slavia* 32, 1963, s. 360-366.

TKADLČÍK, V., Cyrilometodějský překlad bible - úkoly a problémy rekonstrukce.
In: *Cyrrillomethodiana*. Olomouc-Praha 2000, s. 23-36.

TKADLČÍK, V., Systém hlaholské abecedy. In: *Studia paleoslovenica*. Praha 1971,
s. 357-377.

TKADLČÍK, V., K datování hlaholských služeb o sv. Cyrilu a Metoději. *Slovo* 27,
1977, s. 85-128.

VAJS, J., Rukověť hlaholské paleografie. Praha 1932.

ВАН-ВЕЙК, Н., История старославянского языка. Москва 1957.

VEČERKA, R., Staroslověnština. Praha 1984.

VEČERKA, R., Staroslověnština jako spisovný jazyk Velké Moravy. In: *Počátky slovanského spisovného jazyka*. Praha 1999, s. 14-27.

VEČERKA, R., Velkomoravské kořeny církevněslovanské tradice v českém knížectví. In: *Počátky slovanského spisovného jazyka*. Praha 1999, s. 57-76.

VEČERKA, R., Ke konstituování církevní slovanštiny ruského typu. In: *Počátky slovanského spisovného jazyka*. Praha 1999, s. 86-96.

VEČERKA, R., Slovanské počátky české knižní vzdělanosti. Praha 1963.

ZLÁMAL, B., Příručka českých církevních dějin. Olomouc 2005, s. 43-77.

SLOVNÍKY

KOPEČNÝ, F., Etymologický slovník slovanských jazyků II. Praha 1980.

MACHEK, V., Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1997.

Příruční slovník jazyka českého I-III. Praha 1935-1940.

REJZEK, J., Český etymologický slovník. Voznice 2001.

Slovník jazyka staroslověnského I-IV. Praha 1966-1997.

Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). Москва 1999.

PRAMENY

TKADLČÍK, V., Rimskýj misal - Missale Romanum. Olomouc 1992.

12. Seznam příloh

PŘÍLOHA I

Přehled hlaholské a cyrilské abecedy uvedené ve Staroslověnině Radoslava Večerky

PŘÍLOHA II

Hlaholská abeceda uvedená v Hlaholském misálu Vojtěcha Tkadlčíka

PŘÍLOHA III

Ukázka Kyjevských listů

PŘÍLOHA IV

Ukázka části textu Hlaholského misálu v hlaholici: Přefacija o svjatých, O slavě svjatých

PŘÍLOHA V

Ukázka části textu Hlaholského misálu v latině: Přefacija o svjatých, O slavě svjatých

PŘÍLOHA VI

Ukázka notového zápisu uvedeného v závěru Hlaholského misálu: Čin začalnyj

PŘÍLOHA I

HLAHOFSKÁ A CYRILSKÁ ABECEDA

Bulharská hlaholice	Charvátská hlaholice	Číselná hodnota	Cyrilice	Číselná hodnota	Hlásková hodnota
Ⲛ	Ⲛ	1	А	1	a
ⲛ	ⲛ	2	Б	2	b
ⲣ	ⲣ	3	В	2	v
Ⲟ	Ⲟ	4	Г	3	g
Ⲭ	Ⲭ	5	Д	4	d
Ⲧ	Ⲧ	6	Е	5	e
Ⲙ	Ⲙ	7	Ж	–	ž
Ⲛ	Ⲛ	8	Ѕ, Ⲛ	6	dz
Ⲟ	Ⲟ	9	З, Ⲟ	7	z
Ⲣ Ⲛ	Ⲣ Ⲛ	10	(I), I, İ	10	i
Ⲛ	Ⲛ	20	H, (H)	8	i
Ⲟ	Ⲟ	30	Ⲛ	–	đ (g)

Bulharská hlaholice	Charvátská hlaholice	Číselná hodnota	Cyrilice	Číselná hodnota	Hlásková hodnota
Ɱ	Ɱ	40	К	20	k
Ɱ	Ɱ	50	Л	30	l
Ɱ	Ɱ	60	М	40	m
Ɱ	Ɱ	70	Н	50	n
Ɱ	Ɱ	80	О	70	o
Ɱ	Ɱ	90	П	80	p
Ɱ	Ɱ	100	Р	100	r
Ɱ	Ɱ	200	С	200	s
Ɱ	Ɱ	300	Т	300	t
Ɱ	Ɱ	400	У, Ɱ	400	u
Ɱ Ɱ	Ɱ	500	Ф, Ɱ	500	f
Ɱ	Ɱ	600	Х	600	ch
Ɱ	Ɱ	700	Ω	800	o (omega)
Ɱ	Ɱ	800	Ψ	—	(f) št
Ɱ	Ɱ	900	Ц	900	c
Ɱ	Ɱ	1000	Ч	90	č

PŘÍLOHA II

PISMENA SLOVĚNSKA - LITTERAE GLAGOLITICAE
HLAHOLSKÁ ABECEDA

Poř.	Písmeno	Hláška	Číslice	Poř.	Písmeno	Hláška	Číslice
1.	Ⲁ	a	1	19.	Ⲡ	r	100
2.	Ⲃ	b	2	20.	ⲡ	s	200
3.	Ⲅ	v	3	21.	Ⲣ	t	300
4.	Ⲇ	g	4	22.	ⲣ, Ⲥ	y ₁ , y ₂	400
5.	Ⲉ	d	5	23a.	ⲥ	f ₁ (ph)	500
6.	Ⲋ	e, je	6	23b.	Ⲧ	f ₂	500
7.	Ⲍ	ž	7	24.	ⲧ	ch ₁	(600?)
8.	Ⲏ	dz	8	25.	Ⲩ	o ₂ (ó)	700
9.	Ⲑ	z	9	26.	ⲩ	č, k' (št)	800
10a.	Ⲓ	i ₁	10	27.	Ⲫ	c	900
10b.	Ⲕ	i ₂	10	28.	ⲫ	č	1000
11.	Ⲗ	i ₃	20	29.	Ⲭ	š	2000
12.	Ⲙ	d', g'	30	30.	ⲭ	b	(3000)
13.	Ⲛ	k	40	31.	Ⲭ	č	(4000)
14.	Ⲟ	l	50	32.	ⲭ	ě (ja)	(5000)
15.	Ⲡ	m	60	33.	Ⲭ	ch ₂	(6000), 600
16.	Ⲣ	n	70	34.	ⲭ	jo	(7000)
17.	Ⲥ	o ₁	80	35.	Ⲭ	ju	(8000)
18.	ⲧ	p	90	36.	Ⲭ	N-znak	(9000)

Sprežky - Digrapha:

ⲣⲤ = u; ⲣⲥ = y₃

Nosovky - Nasales:

ⲣⲬ = e; ⲣⲫ = o; ⲣⲭ = jø

PŘÍLOHA III

(fol. 19)

(fol. 20)

P R Ě F A C I J A O S V J A T Y C H
O SLAVĚ SVJATYCH

64. Poslědujucuju přefaciju rci
na mšach o svjatyh zaščitnicěch,
o tezojmenicěch cirkevnych
i v slavnyje toli prostyje prazdniky svjatyh,
tekmo ašče něst hlaholjema
přefacija bolje vlašča.

Hlaholati sja možet i v pamjati svjatyh.

V. Hospod s vami. O. I s duchem tvojim.

V. Horě srdca. O. Jmamy k Hospodevi.

V. Chvaly vzdavajim Hospodevi, Bohu našemu.

O. Dostojno i pravedno jest.

V jistinu dostojno i pravedno jest,
pravo i spasitelno,
nam tebě všehda i vežde chvaly vzdavati:
Hospodi, svjatyj Otče, všemohyj věčnyj Bože:

Iže proslavljaješi sja v senmě svjatyh,
i jich věnčaja uřažanija, věnčaješi dary svoje.
Iže nam daješi v jich žitiji obraz,
i v obceniji sdruženije, i v chodatajstvě
pomoc; da toliky svěděteli utvrzeni,

tečem na předležacij nam podvih nepobědimi
i s nimi da přijmem věnec slavy
neuvjadajucij,
Christem, Hospodem našim.

I toho radi s anděly i s archanděly,
i se mnohočinnym senmem svjatych,
pěseň chvaly tebě vspěvajem,
bes konca hlaholjuce: Svjat...

PĚNIJA NA MŠI BYVAJUČAJA

ČIN ZAČALNYJ

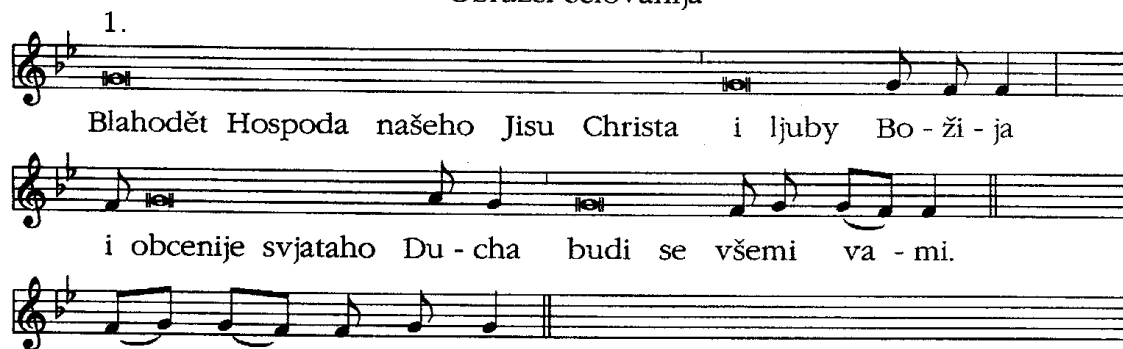
Znamenije križa

Ve jmja Otca i Syna i Ducha svjataho. O. A - men.

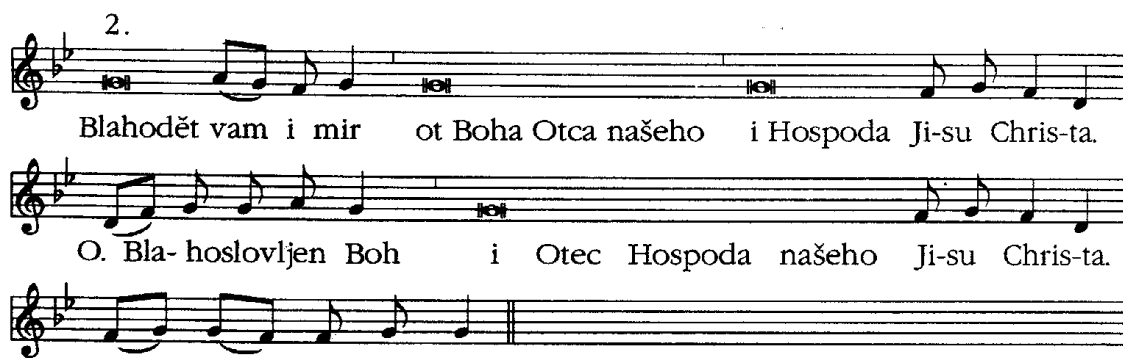
Obrazci čelovanija

1.

Blahodět Hospoda našeho Jisu Christa i ljuby Bo - ži - ja
i obcenije svjataho Du - cha budi se všemi va - mi.
O I s du - chem tvo - jim.

2.

Blahodět vam i mir ot Boha Otca našeho i Hospoda Ji-su Chris-ta.
O. Bla-hoslovljen Boh i Otec Hospoda našeho Ji-su Chris-ta.
Ili: I s du - chem tvo-jim.

3.

Hospod s va-mi. [Mir vam.] O. I s du-chem tvo-jim.